

**5(53)
2010**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація
«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Цей номер журналу
виходить за фінансової підтримки ЛА «Піраміда»
(генеральний директор Василь Гутковський)

Головний редактор – Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора
Вознюк Ю.С., відповідальний секретар

Бадах Ю.Г., доктор історичних наук

Бережинський В.Г., кандидат історичних наук

Веденеев Д.В., доктор історичних наук

Гутковський В.В., кандидат історичних наук

Карпов В.В., кандидат історичних наук

Лисенко О.Є., доктор історичних наук

Пилявець Р.І., кандидат історичних наук

Савченко Г.П., кандидат історичних наук

Савчук Ю.К., кандидат історичних наук

Сідак В.С., доктор історичних наук

Стороженко І.С., доктор історичних наук

Чухліб Т.В., доктор історичних наук

*Літературний редактор Наталія Троян
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

**Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82**

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net
Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вчену ради
Українського інституту воєнної історії

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора. Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку 20.10.2010. Формат 70×100 / 16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 8,5. Обл.-вид. арк. 9,8.
Наклад 1000 прим. Зам. № 373.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Промислова, 45.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ.....	5
БАРАННИК М., ЗОРЬКА О. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ – ВИДАТНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ДІЯЧ УКРАЇНИ.....	5
ГУТКОВСЬКИЙ В. ПОХІД ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО НА МОСКВУ 1618 РОКУ.....	13
ВОЗНЮК Ю. БИТВА ПІД ХОТИНОМ 1621 РОКУ.....	17
ЛИТВИН С. ЧОМУ ВТРАЧЕНО ВЕЛИЧ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРЕМОГИ У КОНТОПСЬКІЙ БИТВІ?	21
КАЗІМІРОВ Д. З ІСТОРІЇ АРТИЛЕРІЇ МЕНСЬКОЇ СОТНІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ	30
НАУМЕНКО А. КАВАЛЕРІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ У ГАЛИЦЬКІЙ БИТВІ	37
СФРАГІСТИКА.....	53
СИТИЙ І. ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ УКРАЇНИ: КОНТОПЩИНА.....	53
ПОСТАТІ.....	59
КУЧЕР В. ЮРІЙ ТЮТЮННИК – ВИЗНАЧНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ І ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ.....	59
УКРАЇНЦІ В АРМІЯХ ІНШИХ ДЕРЖАВ	66
КАЛІБЕРДА Ю. УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В АРМІЇ ВЕРХОВНОГО ПРАВИТЕЛЯ РОСІЇ АДМІРАЛА КОЛЧАКА (1918–1920 РР.)	66
АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ.....	73
ЛІСТУВАННЯ КЕРІВНИЦТВА ОУН(Б) І УПА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ Упоряд. КОВАЛЬЧУК В., ОГОРОДНИК В. (Продовження)	73
ДО ВІДОМА АВТОРІВ	103

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Цей номер журналу присвячуємо 440-й річниці від дня народження гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, (приблизна дата – 1570 р.), – геніальній історичній особистості, легендарного ватажка морських походів запорізького козацтва, видатного полководця, державного діяча, захисника української культури і духовності – такі характеристики супроводжують цю постаті у документах, на сторінках літописів та в історичній літературі.

Його життя і діяльність відноситься до славної доби українського козацтва. Історія козацтва була заповнена геройчними і трагічними подіями боротьби із зовнішніми ворогами. Перебуваючи у фатальному трикутникові експансіоністських держав – Московії, Польщі та Туреччини, козацтво змушене було вести постійні війни за свої права і вольності, за свій народ і українську землю, часто за чужі інтереси інших держав. У постаті Сагайдачного пересіклися всі сторони цього трикутника, адже він палив Стамбул, штурмував московський кремль, а Варшава вимолювала у нього порятунок від Туреччини, і саме він врятував Польщу.

Козацтво виконало покладену на нього історичну місію, врятувало українську націю від геноциду з боку Османської імперії і її васала – Кримського ханства, від колоніального, національного та духовного поневолення з боку Польщі, протистояло експансії з боку Московського царства. За неймовірно складних умов, козацтво, як самобутня соціальна верста, забезпечило існування українського народу, зробило свій гідний внесок у розвиток людської цивілізації.

Історична місія козацтва не могла бути виконана без таких особистостей, як Петро Конашевич-Сагайдачний. Його ім'я залишається досить пошанованим у пам'яті народній, продовжує жити в легендах, піснях, літературних творах, у пам'ятниках, меморіальних дошках, у назвах вулиць, кораблів, навчальних закладів тощо. І все ж, його життя і діяльність потребує подальшого вивчення, грунтovих наукових досліджень із залученням багатьох історичних джерел, зокрема, іноземних.

«Воєнна історія» у цьому номері журналу робить спробу привернути увагу своїх читачів і науковців до постаті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та до славетних сторінок українського козацтва. Ми вдячні всім, хто відгукнувся своїми статтями на наш заклик.

Шануймо минувшину!

Головний редактор
Сергій ЛІТВИН

ДОСЛДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ – ВИДАТНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ДІЯЧ УКРАЇНИ

Михайло БАРАННИК,
*начальник відділу виховної роботи Київської
державної академії водного транспорту ім. гетьмана
П. Конашевича-Сагайдачного,
кандидат філософських наук, доцент*

Олександр ЗОРЬКА,
*проректор з навчально-методичної та наукової
роботи Київської державної академії водного
транспорту ім. гетьмана П. Конашевича-
Сагайдачного, кандидат педагогічних наук, доцент*

У сучасний період національно-культурного відродження України великої ваги набуває процес відновлення і актуалізації пам'яті про визначні особистості, які зроби-

ли вагомий внесок у визвольні і державотворчі змагання нашого народу, розвиток національної освіти і культури. До таких непересічних історичних фігур, без сумніву,

належить гетьман українського реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний. Ім'я цього державного, громадсько-політичного і військово-морського діяча та полководця тепер носить Київська державна академія водного транспорту, флагманський корабель Військово-морських сил України, військова академія Сухопутних військ України, численні вулиці тощо. Йому споруджено пам'ятники, вшановуються пам'ятні дати, пов'язані з його ім'ям.

Петро Конашевич-Сагайдачний уславив Україну добою героїчних походів, особливо морських. Його ім'я безпосередньо пов'язане з визначним періодом розвитку козацького морського флоту у боротьбі з експансією Туреччини. Гетьман ввійшов в історію як національний політик, талановитий військовий стратег і гнучкий дипломат, завдяки якому тривалий час вдавалось утримувати геополітичний баланс інтересів України по відношенню до Польщі і Росії, організувати одну із наймогутніших армій Європи, відновити православну єпархію в Україні. Дбаючи про розвиток національно-освітнього руху в Україні, він, разом з усім Військом Запорізьким, у 1620 році вступив до Київського Богоявленського братства, надавав матеріальну допомогу на будівництво церковних храмів, школ, підтримував релігійно-просвітницьку еліту (І. Борецького, Є. Плетенецького, К. Саковича, М. Смотрицького та ін.), чим сприяв розвиткові національної освіти і культури.

Зображення Петра Сагайдачного на поштовій марці

Ім'я Петра Конашевича-Сагайдачного пов'язане з Києвом і, передовсім, з історичним центром Подільського району міста, де уже близько ста років проводиться підготовка спеціалістів для річкового і морського флоту України і де розташований наш навчальний заклад. Смертельно поранений під час переможної Хотинської битви, славний гетьман знайшов свій останній спочинок у Києво-Братському монастирі (зараз – територія Національного університету «Києво-Могилянська академія»). На Контрактовій площі м. Києва у 2001 році йому споруджено пам'ятник; його ім'ям названа одна із головних вулиць центральної частини Подолу.

Життя і діяльність гетьмана Конашевича-Сагайдачного тривалий час є предметом уваги багатьох істориків України, козацтва, українського війська та флоту. Змістовні дослідження його внеску у розбудову Запорізької Січі, політичну та військову боротьбу проти поневолення України ми знаходимо у працях Г. Кониського, К. Саковича, В. Антоновича, М. Грушевського, М. Максимовича, І. Каманіна, Д. Яворницького, Б. Барвінського, історичних хроніках Г. Л. Боплана, Ж. Б. Шерера та інших видатних дослідників минулого. Грунтовні сучасні наукові розвідки про гетьмана належать перу М. Аркаса, В. Сергійчука, В. Голобуцького, В. Нічик, З. Хижняк, О. Ящук, В. Замлинського, В. Щербака, письменників З. Тулуба, Г. Книша, М. Загірної та ін. Для заповнення «білих плям» у дослідженнях біографії Конашевича-Сагайдачного використовуються методи історико-логічної реконструкції, а у з'ясуванні будови, морехідних якостей козацьких суден і тактики морських операцій – ергономіки і військового мистецтва. Цікавий матеріал для аналізу практики навігації на плавзасобах козацького флоту періоду гетьманства Петра Конашевича-Сагайдачного дають матеріали ряду експедицій Дніпром, Дунаєм та узбережжям Чорного моря, зокрема, з Києва на Кубань на копіях козацьких суден «Богун» та «Дніпровський дубок».

Разом з тим, дослідження постаті Петра Конашевича-Сагайдачного на тлі національно-визвольних змагань і самовизначення українського народу кінця XVI – першої чверті XVII століття ще далекі від завершення. Йдеться не тільки про суттєві прогалини у відомостях про його життєвий шлях, військово-морські походи, стратегію і тактику зовнішньополітичної боротьби. Зараз, як ніколи раніше, актуалізується

питання осмислення його ролі і значення як загальнонаціонального політичного лідера та військово-морського діяча – гідного прикладу як для сучасної політичної еліти, так і для українських флотоводців.

Петро Конашевич-Сагайдачний народився поблизу м. Самбора, ймовірно, у селі Кульчиці (зараз – Львівська область). Рік народження – невідомий (за даними істориків – близько 1570 р.). Походив із православного шляхетського роду Конашевичів-Попелів з Підгір'я. У знайдених автографах майбутнього гетьмана стоять його підписи польською мовою «Konaszewicz», тому мало-ймовірно є версія походження його прізвища від імені батька Конона (Конаша). «Сагайдачним» (від слова «сагайдак» – шкіряний чохол для стріл) він був названий, ймовірно, під час перебування у Запорізькій Сіці, що відповідало традиціям вживання козацьких прізвиськ і, можливо, свідчило про вправність його стрільби з лука.

Про юнацькі роки Петра Конашевича відомо небагато. Освіту він здобув на Волині в Острозькій слов'яно-греко-латинській школі (академії), а також, ймовірно, в училищі Львівського братства. Приймав участь у військових кампаніях козаків у Молдові та Лівонській війні. За припущенням В. Антоновича [1], він певний час служив у київ-

Хотинська Фортепіця. Сучасний вигляд

ського земського судді Яна Аксака, після чого в кінці XVI століття потрапив на Запорізьку Січ.

Гострий розум, кмітливість, освіченість та природні вольові якості забезпечили Сагайдачному успішну адміністративно-військову кар'єру на Запорізькій Січі. І хоча через зміни зовнішньої та внутрішньої військово-політичної ситуації, а також постійну боротьбу за владу службове становище Сагайдачного не завжди було безхмарним, проте упродовж близько 20-ти років він займав ключові посади у козацькій старшині – генерального обозного, полковника, похідного отамана морських походів і кілька разів – гетьмана реестрового війська. При цьому, гетьманом чи морським отаманом Сагайдачний ставав, головним чином, коли були потрібні його стратегічний талант і військова доблесть, а позбувався влади через жорсткий характер, запровадження суворих дисциплінарних заходів (аж до смертної кари), а також через недотримання васальних домовленостей з Польською короною. Однак варто зазначити, що саме дисципліна і порядок, запроваджувані гетьманом, перетворювали козацькі ватаги на боєздатне сухопутне та морське військо, що було відоме всім європейським країнам та стримувало турецько-татарську експансію в Україні.

З іншого боку, протекторат Польщі над Запоріжжям змушував Сагайдачного йти на поступки королю і польському сейму, зокрема, у встановленні офіційної чисельності (реєстру) козацьких загонів та участі запорожців у сухопутних військових кампаніях на боці Речі Посполитої. Але при цьому він спромігся, часто наперекір волі короля, вести самостійну політику, наприклад, у взаємовідносинах з Росією, протистоянні Османській Туреччині, вирішенні конфесійних питань.

Ще за життя Сагайдачний викликав велику повагу та визнання в історіографів, а його походи почали оспінюватись в українському фольклорі. «Цей Петро Конашевич, – писав батько польського короля Яна III Собеського, учасник Хотинської битви Яків Собеський, – муж рідкісної мудрості й зрілого судження у справах, винахідливий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, незважаючи на це в очах пізнішого потомства він гідний стати в ряд з найзnamенитішими людьми свого часу» [1, 88].

Свідченням того, що Конашевич-Сагайдачний був «справжнім державним мужем», та, за словами історіографа Д. Дорошенка, «найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з найвидатніших діячів взагалі» [4, 61], є його громадсько-політична діяльність. Попри васальну залежність Сагайдачного як ватажка Запорізького війська та контролюваних ним українських земель від Речі Посполитої, він ніколи не був маріонеткою в її руках, а вів гнучку дипломатичну роботу із забезпеченням політичної автономії, прав і свобод Запоріжжя, протистояння іноземному поневоленню України. Про це говорить листування гетьмана з польським двором, результати його переговорів з королем та його послами, зокрема, напередодні московського походу запорожців 1618 року та Хотинської битви.

Особливо активною була міжнародна політика гетьмана, спрямована на проти-

стояння експансії Османської Туреччини. Листування та постійні контакти з послами правителів Австрії, Швеції, Іспанії, Франції, Неаполя, Мальтійського ордену мали на меті координацію військових зусиль проти турецького загарбання Європи й України. Після створення європейського союзу для боротьби з турецькою агресією – «Ліги християнської міліції», очолюваного французьким нащадком династії Палеологів герцогом де Невером, Конашевич-Сагайдачний у 1618 році вступив до неї з усім Запорізьким військом, зобов’язавшись виставити проти турків 60-тисячну армію. Це було свідомим порушенням Вільшанської ухвали польського уряду, що забороняла козакам виступати проти Туреччини та Кримського ханства.

Вершиною дипломатичної діяльності Сагайдачного стало відновлення православної єпархії в Україні, що була ліквідована Брестським церковним собором 1596 року, який проголосив унію католицької і православної церков. Взимку 1620 року гетьман спорядив до Москви посольство, одним із завдань якого було встановлення контактів з перебуваючим там з пастирською місією Єрусалимським патріархом Теофаном (Феофаном) III. Коли ж патріарх повертається додому, його зустрів і супроводив до Києва кількатисячний козацький загін під проводом Сагайдачного: «И отсюду, – говориться у літописі Густинського монастиря, – идяше святий патриарх во святый град Киев, проводжаху бо его множество воин козаков, гетман Сагайдачный Петр, муж зело воинственне бяше и страшен бе врагом всем; и поставиша святейшаго отца патриарха во братве церкве святых богоявлений, сред града Киевского, и обточиша его стражбою аки пчелы матицу свою» [1, 112].

Дипломатичні намагання Сагайдачного увінчались успіхом: усупереч побоюванням політичних ускладнень з Польщею і Ватиканом, а також тому, що Київська митрополія підпорядковувалась не Єрусалимському, а Константинопольському патріархові, Тео-

фан III всеж погодився здійснити акт хіротонії (таїнство зведення на ступінь священства). Восени 1620 року цей ступінь отримали краці представники культурно-просвітницької та церковної еліти України – Йов Борецький (Київська і Галицька митрополія), Ісая Копинський (Перемишльське єпископство), Єзекіль Курцевич (Володимирське і Берестейське єпископство) та ін.

Для відновлення православної церкви в Україні був обраний слушний момент, що говорить про цілеспрямовану і виважену політику гетьмана. Саме у цей час Польща, що могла застосувати санкції проти Запоріжжя, зазнала ніщивної поразки від турецько-татарської армії у битві на Цецорських полях у Молдавії і змушена була просити допомоги у запорізьких козаків. Військове становище короля Сигізмунда III було настільки критичним, що він вдався до безпрецедентного на той час кроку – звернувшись до Єрусалимського патріарха з проханням умовити козаків до походу з польськими військами проти турків.

Як високоосвічений, знавець кількох мов, вихований на ідеях епохи європейського Просвітництва, Конашевич-Сагайдачний приділяв велику увагу розвитку народної освіти, науки, церковному будівництву. Він, фактично, був одним із засновників Київської братської школи (колегії), що згодом перетворилася на Києво-Могилянську академію. У 1620 році на його кошти була збудована церква Богоявлення-Благовіщення на Подолі, козацька церква Святого Василія у садибі Київського Флорівського монастиря та шпиталь для хворих і покалічених козаків. Оскільки вирішенню освітніх, церковних та інших соціальних питань у той час займались братства – самоврядні ор-

ганізації городян, гетьман підтримував і матеріально сприяв їх діяльності у Києві та інших містах, контролюваних Запорізьким військом.

Особливої уваги заслуговує діяльність Сагайдачного як організатора та провідника морських походів проти Туреччини і Кримського ханства. Поза сумнівом, успішні військові кампанії запорожців на Чорному морі проводились до і після гетьманування Сагайдачного, зокрема, під проводом Шафрана, Шила, Сулими, Вишневецького, Барбаша, Богданка та інших відчайдушних отаманів. Проте саме з появою Сагайдачного у діях козаків на морі була запроваджена стратегічна система регулярних випереджувальних раптових ударів. Метою цих ударів, окрім захоплення трофеїв, було перехоплення наступальної ініціативи противника, дезорієнтація та знесилення морських баз та окремих підрозділів ворожого флоту, не кажучи вже про шкоду торговельним перевезенням та моральному стану турецького і татарського населення причорноморських районів, що, зрештою, змушувало турків і татар дбати більше про зміцнення оборони, ніж про наступ та загарбання українських земель.

Здійснення такої єдино вірної стратегії було надзвичайно складною справою. Війсь-

Фрегат «Гетьман Сагайдачний»

ково-морський флот Османської імперії на той час був наймогутнішим у світі, побудованим на кращих верфях Європи і Близького Сходу, оснащений новітньою зброєю та укомплектований кращими вояками, зокрема, яничарами – гвардією турецького війська. Всі ріки на побережжі були заблоковані турецько-татарськими фортецями із чисельними гарнізонами (Варна, Кілія, Ізмаїл, Хаджи-Бей, Очаків, Азов, Керч, Білгород та ін.); діяла султанська розвідка і контррозвідка. Крім цього, польський уряд забороняв запорожцям здійснювати морські операції проти турецько-татарських військ.

Цьому ворожому оточенню Запоріжжя протиставило військову винахідливість і хитрість, стратегічну ініціативу, незламний бойовий дух, докладну агентурну розвідку морського узбережжя, укріплення фортець і пересування ворожого флоту, блискучу тактику абордажного бою та берегових вилазок, унікальні морехідні якості власного флоту. Попри існування багатьох історичних описів і креслень будови запорізьких малих десантних кораблів класу ріка-море – легендарних «чайок», до цього часу дослідникам флоту та практикам-кораблебудівни-

кам не вдалося відтворити у повному обсязі таке судно, що могло би перетнути Чорне море, витримати чотирьохбалльний штурм при повному бойовому спорядженні та висоті борту над водою близько одного метра, бути перенесеним на великі відстані екіпажем суходолом та ін. Цілковитою ж загадкою для нас залишаються «підводні чайки», що непомітно досягали берега та наводили жах на ворожі гарнізони.

За свідченнями іноземних та українських літописців, під командуванням Сагайдачного була здійснена ціла низка виключно успішних морських операцій на всьому побережжі Чорного моря із взяттям Варни, Очакова, Білгорода, Кафи (Феодосії), Трапезунда, Синопа.

Про надзвичайні бойові якості запорізької морської піхоти у поєднанні з ратним талантом Сагайдачного свідчить, наприклад, такий епізод з короткого літопису козацьких морських походів, складеного В. Сергійчуком: «1616. На виході з Дніпра в Чорне море 2 тисячі запорожців на чолі з Петром Сагайдачним прийняли навесні бій з 14-тисячною турецькою ескадрою під командуванням Алі-паши. Сам він ледве втік, а до рук козаків потрапило 15 галер і 100 допоміжних суден. Затим Сагайдачний повів своє військо до Кафи, спаливши яку, визволив велику кількість українських бранців, що були підготовлені для продажу» [8, 27].

У період діяльності П. Сагайдачного, козацькі загони на Запоріжжі набули чітко виражених рис регулярної армії з поділом на постійні підрозділи (сотні, екіпажі суден, полки) та роди військ (піхотинці, кавалеристи, артилеристи, морські десантники) із системою технічної, тактичної, фізичної підготовки і військового постачання, жорсткою дисципліною. Новий щабель військової організації запорожців давав змогу успішно противояти регулярним військам Туреччини, Кримського ханства і Росії на суші та на морі, а при потребі ставати незамінним союзником у спільніх військових

Пам'ятник Сагайдачному в Хотині

кампаніях із армією Польщі. При цьому, військово-професійні якості запорізького козака формувались на ґрунті аскетичного лицарства, військового братерства, релігійності та постійного фізичного гарту:

«У нас над усе честь і слава,
військова справа, –
Щоб і себе на сміх не дати,
і ворогів під ноги топтати» [6, 235].

Індивідуальна тактико-технічна та фізична підготовка посідала чільне місце у козацькій військовій науці. Досконале владіння вогнепальною і холодною зброєю, прийомами рукопашного (абордажного) бою, вправна кінна їзда, велика фізична сила, витривалість і спритність поряд із непересічними вольовими якостями були запорукою перемоги запорожців над професійним і часто переважаючим у чисельності ворожим військом. Постійний вишкіл козацтва та полководський хист гетьмана Сагайдачного, який не програв жодної із проведених ним 60 битв на суші і морі, призвели, зокрема, до того, що друге десятиліття XVII століття стало періодом майже неподільного панування козаків на Чорному морі.

Серед спортивних ігор, водних, піших та кінних змагань і забав козаків чільне місце займали бойові танці без зброї та з холодною зброєю (шаблі, списи, бойові топірці тощо). У них поєдналось мистецьке відображення героїки козацького життя і система рукопашного двобою. За свідченнями дослідників козацького мистецтва, бойовий гопак – це швидкісно-силова акробатична система віддаленого рукопашного бою, що не поступається відомим стилям східної боротьби і передбачає бойові стійки, пересування, стрибки, ураження супротивника різними частинами тіла, прийоми самозахисту, засновані на біомеханічній раціональноті.

Кульмінацією вияву військового таланту та мистецтва Сагайдачного стала Хотин-

ська битва 1621 року, коли сили запорізького війська спільно із загонами польського короля Сигізмунда III подолали у кілька разів чисельнішу турецько-татарську армію Османа II і стали на перешкоді турецькому загарбанню Польщі та Європи. Але сам гетьман вже не міг відчути всю радість перемоги таскористатись її плодами. Важке поранення турецькою стрілою викликало смертельну недугу; восени 1621 року гетьмана перевезли до Києва, де у квітні 1622 року він пішов із життя. У пом'яному Михайлівського золотоверхого монастиря М. Максимовичем знайдено поминальний запис: «Року 1622 априля 10 дня благочестивый муж, пан Петр Конашевич Сагайдачный, войска его К. М. Запорозького, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простер нози свои, приложился к отцам своим, с добрым исповеданием, исполнен благих дел и милостины, в Киеве. Погребен при церкви школы Словенской в месте на Подоле честно, в дому братства церковного» [7, 9]. На жаль,

під час перебудови Богоявленської церкви у XVIII ст., поховання гетьмана було загублене, і досі його точне місцезнаходження невідоме.

Перед смертю гетьман заповів усі свої кошти братським школам у Києві, Львові та Богоявленському монастирю. Відспівували гетьмана спудеї Київської братської школи «Віршами на жалісний погреб славного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська його Королівської милості Запорозького», складеними ректором школи Касіяном Саковичем, де, зокрема, були такі слова:

«Отач у наступних віках слава вічна по тобі зостала, яку ти здобув як царство, з славним запорозьким лицарством, в якого вождем ти був славним, справжнім мужем державним...» [6, 59].

Наведеним коротким описом основних вів біографії, громадсько-політичної та військово-морської діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного автори запрошують фахівців та любителів історії України і вітчизняного флоту до подальших досліджень його славної постаті.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Петро Сагайдачний // Гетьмани України. Історичні портрети : Збірник. – К., 1991.
2. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К. : Варта, 1995.
3. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк : Вежа, 2000.
4. Дорошенко Д. Історія України.
5. Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України. Неупереджений погляд. – К. : Видавничий дім «Школа», 2007.
6. Петро Сагайдачний: Історично-документальна книга. – К. : Веселка, 1992.
7. Сас П. Петро Коношевич Сагайдачний // Київська старовина. – 1992. – №2.
8. Сергійчук В. І. Морські походи запорожців. – К. : Фотовідеосервіс, 1992.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1990.
10. Яворницький Д. Гетьман Петро Коношевич Сагайдачний // Дніпро. – 1990. – № 11.

ПОХІД ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО НА МОСКВУ 1618 РОКУ

Василь ГУТКОВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук, генеральний директор
Літературної агенції «Піраміда», м. Львів

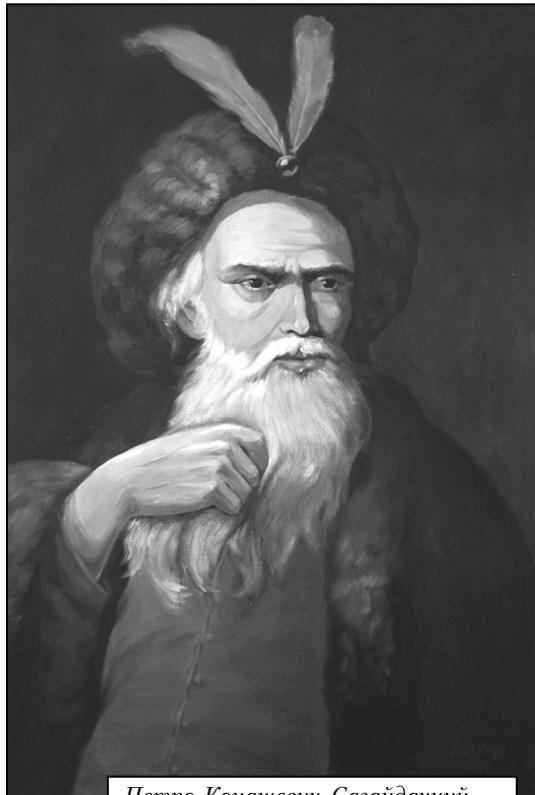

Початок XVII століття ознаменувався запеклою боротьбою за московський престол. Річ Посполита, очолювана королем Сигізмундом III, намагалася під виглядом «допомоги законному царю» привести до влади у Москві самозванців – Лжедмітря I, а згодом – Лжедмітря II, які видавали себе за московського царя Дмитра Івановича, сина Івана IV Грозного.

Восени 1609 року розпочалися бойові дії проти Московії біля Смоленська. У липні 1610 року польський гетьман С. Жолкев-

ський поблизу Гжатська розбив московські війська, очолювані братом царя воєводою Василієм Шуйським. У зв'язку з поразкою, воєводу Шуйського усунули від влади і видали полякам.

Створений тимчасовий уряд – Семибоярщина – 17 серпня 1610 року уклав з командувачем польської армії гетьманом С. Жолкевським договір про визнання, за умови зняття облоги Смоленська, польського королевича Владислава IV московським царем. Сигізмунд III, враховуючи, що коро-

Петро Конашевич-Сагайдачний

левичу було менш як 15 років, задовольнився тим, що залишив у Москві польсько-литовську залогу.

У лютому 1613 року Земський собор обрав на московський престол Михайла Романова, відхиливши цим кандидатуру Владислава. Обіцянки Семибоярщини були нереальними, з чим Владислав миритися не збирався, вирішивши здобувати престол силою. У липні 1616 року польський сейм виділив кошти на його московський похід.

Кампанія 1616–1617 років нічого не вирішила. Спроби штурмувати Калугу, Можайськ і Твер були невдалими. Владислав опинився у доволі скрутному становищі, навіть запропонував московській стороні почати мирні переговори, але вони не відбулися. Польський сейм прийняв рішення вести війну далі, попри те, що тепер уже московська сторона запропонувала мир.

Навесні 1618 року коронне військо Речі Посполитої на чолі з королевичем Владиславом підійшло до Вязьми і розкинуло табір, очікуючи підкріplення. Однак сподівання на допомогу виявилися марними. Ані вояків, ані грошей не надійшло, тож більшість жовнірів залишила табір. Аби врятувати королевича і відправити ситуацію, польський уряд звернувся до Війська Запорізького. На переговорах гетьман П. Конашевич-Сагайдачний висунув наступні вимоги: розширення козацької території, свобода православної віри, збільшення козацького війська, визнання судової та адміністративної автономії України [8, 35]. Король і сенат погодилися на всі вимоги Сагайдачного і прислали до його війська клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку і прапор. Після переговорів козацька старшина на чолі з Конашевичем-Сагайдачним розробили план майбутнього походу.

За донесенням козацької розвідки з'ясувалося, що більшість московських військ була спрямована у смоленському напрямку. У зв'язку з цим, Сагайдачний відмовився від польського плану, який передбачав рух козаків від Смоленська до Вязьми, а натомість розробив свій, обравши шлях від Путивля прямо на Москву. Задля збереження таємниці, гетьман не повідомив поляків про суть свого плану. Крім того, було проведено операцію з відвернення уваги московських воєвод від південного кордону, де ще у травні 1618 року в районі Калуги діяв 4-тисячний козацький загін [1, 27].

У середині червня Сагайдачний, зібравши 20-тисячне військо, розпочав похід через Сіверщину у межі Московської держави. Впродовж кількох тижнів козаки захопили Путивль, Рильськ, Курськ, Лівни, Єлець. Під останнім до Сагайдачного приєднався загін, відправлений у травні під Калугу. Дорогою він зайняв міста Лебедин, Скопин, Ряжськ.

Водночас, спроби королевича Владислава, військо якого збільшилося до 25 тисяч, здобути Можайськ не мали успіху. Козаки ж захопили Шацьк. Проте під Михайлівом козаки зазнали першої невдачі.

Запорізький авангард у складі 1000 козаків на чолі з полковником Милостивим мав уночі захопити місто, але не зміг, і Сагайдачний змушеній був перейти до звичої облоги. Точилися запеклі бої. Козаків поглягло близько тисячі, а місто боронилося. Лише за десять днів Михайлів було захоплено. Не вдавалося взяти приступом і Зрайськ [4, 169].

У районі Серпухова запорожці зустрілися з московським військом воєводи Д. Пожарського. Проте московські ратники за першої ж сутички з козаками розбіглися. Під Коломною козацьке військо переправилося через річку Оку. Цьому намагався перешкодити воєвода Г. Волконський, проте Сагайдачний оминув місто й перейшов Оку вище.

Просуваючись Каширським шляхом, запорожці вже 17 вересня були у Бронницях, поблизу Донського монастиря. Московський цар спішно вислав проти Сагайдачного військо на чолі з воєводою Бутурліним. Козаки несподівано атакували московські полки на марші і ущент їх розгромили.

У Тушино (під Москвою) 20 вересня козацьке військо Сагайдачного з'єдналося з військом королевича Владислава. Тим часом, окрім загонів козаків зайняли міста Ярославець, Переяславль, Романів, Каширу і Касимів.

Козацьке і польське військо осадило Москву. Дійшло до бойової сутички запорожців, за участю самого Сагайдачного, з царською гвардією. Військо Сагайдачного стояло перед Арбатськими воротами Земляного валу і готувалося до штурму.

1 жовтня (за старим стилем) у ніч перед святом Покрови Пресвятої Богородиці почався штурм Москви. Козаки вже відламали Осторожі ворота і почали дубовими колодами вибивати Арбатські,

як раптом Сагайдачний наказав припинити облогу і відступити.

Існують різні версії щодо причин припинення штурму Москви. Про боягузство і підкуп Сагайдачного не може бути мови: його мужність була відома усім, а злагаті він ніколи не прагнув, навпаки, усе своє добро роздавав на корисні справи. Можливо, польська шляхта відмовлялася вести далі війну з Московією через брак коштів, а Сагайдачний знав про це рішення польського сейму ще до початку штурму. Може, гетьман хотів поквитатися з королем за невиконані обіцянки козакам. Вірогідно, що й сам Сагайдачний як досвідчений політичний гравець не хотів зміцнення Польщі у результаті перемоги над Москвою, що не обіцяло нічого доброго для козацтва. А може, виникла у нього думка залучити у майбутньому Московську державу в союзники проти Речі Посполитої. Справжні ж мотиви дій Сагайдачного, на мою думку, потребують додаткових досліджень, аналізу і висновків.

Польща змушена була укласти мир. Переговори велися у селі Деуліні неподалік Троїце-Сергієвої лаври. 1 грудня 1618 року було підписано так зване Деулінське перемир'я. Королевич Владислав відмовився від

*Схема походу П. Сагайдачного на Москву. 1618 р.
Художник А. Серебряков*

*Гетьман П. Сагайдачний перед штурмом Арбатських воріт.
1 жовтня 1618 р. Художник А. Серебряков*

своїх претензій на московський престол. За це Польща отримала українські і білоруські землі, що раніше належали до Московського царства, – Смоленську, Чернігівську і Новгород-Сіверську (всього 29 міст).

Наприкінці 1618 – на початку 1619 року закінчилася московсько-польська війна, що тривала 15 років. Військо Сагайдачного повернулося в Україну через Волхов, Орел, Севськ, подолавши впродовж трьох місяців 1200 кілометрів. Поляки ж за цей час пройшли 250 кілометрів без серйозного опору і не взяли жодної фортеці [3, 19].

Повернувшись з походу, П. Сагайдачний не пішов на Січ, а прийшов з 20-тисячним військом у Київ, де його було «проголошено Гетьманом над Київською Україною та Гетьманом всього Війська Запорозького» [4, 165].

Деякі дослідники, навпаки, стверджують, що після московського походу Петро

Сагайдачний втратив довіру низового козацтва і був скинутий з гетьманства, але його заслуги не залишилися непоміченими королем, і він очолив реєстрових козаків. Сагайдачний, «політик великий і справжній», як називали його сучасники, не йшов на відкриту політичну конfrontацію з Річчю Посполитою, а використовував дипломатію для досягнення своєї мети. Він вважав, що краще піти на компроміс, аби не доводити до збройного конфлікту з досить численним і сильним військом Речі Посполитої.

Очевидно, політичну мудрість П. Сагайдачного зрозуміли не всі дослідники, тому у вітчизняній літературі побутувала оцінка його особи як «польсько-шляхетського угодовця». Приналежність його до вищої козацької старшини ніби визначала, як стверджують деякі історики, обмеженість та однобічність його політики, начебто спрямованої тільки на задоволення інтересів панівної верхівки. Цей стереотип аж ніяк не відповідає історичній правді. Гетьмана П. Сагайдачного глибоко хвилювала доля України, поневоленої шляхетською Річчю Посполитою.

А у вересні 1621 року Сагайдачному випала нагода знову проявити свій геній полководця і здобути славну перемогу над турками у битві під Хотином.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991.
2. Антонович В. Петро Сагайдачний // Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991.
3. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
4. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1994
6. Сас П. Петро Конашевич Сагайдачний // Київська старовина. – 1992. – № 2.
7. Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків в Україні. – К., 1994.
8. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.

БИТВА ПІД ХОТИНОМ 1621 РОКУ

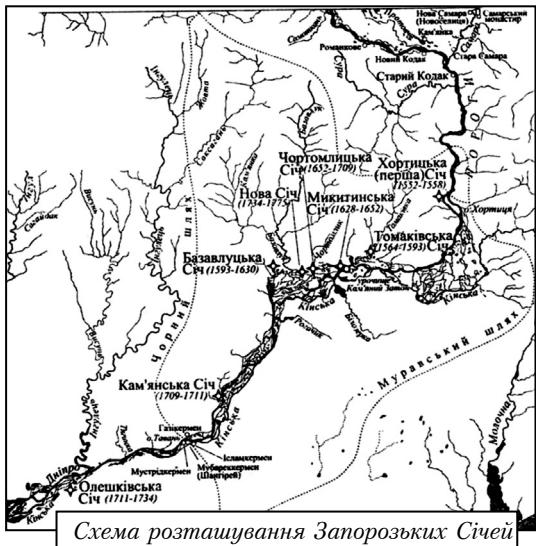
Юрій ВОЗНЮК,
*історик, старший викладач Київської державної
академії водного транспорту імені гетьмана Петра
Конашевича-Сагайдачного*

Битва під Хотином (2–28 вересня 1621 року) – завершальна битва турецько-польської війни, що розпочалася 1620 року. Під Цепцорою 27 вересня 1620 року турки віщент розгромили польське військо коронного гетьмана С. Жолкевського. Багато знатної шляхти, у тому числі й коронного гетьмана, було вбито, чимало потрапило у полон. Турецький султан Осман II навесні 1621 року із 160-тисячним (за іншими даними – 250-ти-тисячним) військом вступив на землі Молдо-

ви, а звідти збирався вирушити на Польщу. Річ Посполита опинилася перед загрозою втрати своєї державності.

Уряд Речі Посполитої, за умов, що склалися, ухвалив рішення про організацію нового війська, але міг виставити проти турків лише 30 тисяч вояків. Шляхом певних поступок сейм намагався привернути на свій бік українських козаків, небезпідставно вважаючи їх найбільш боєздатною і організованою військовою силою. Тому сейм

звернувся за допомогою до українського козацтва.

Перед загрозою вторгнення у межі України небувалої сили турецької армії, козацтво відкинуло власні проблеми – су-перництво між новим гетьманом Я. Неродичем-Бородавкою і Петром Конашевичем-Сагайдачним. Козацька рада реестрового і низового козацтва, що зібралася 15–17 червня 1621 року в урочищі Суха Діброва (між Білою Церквою і Ржищевом), ухвалила прийняття пропозицію польського сейму і підтримати польське військо у боротьбі проти спільногоР ворога – турків. Гетьманом запорізьких козаків тоді був Яків Неродич (Бородавка). Він повів 40-тисячне добре озброєне козацьке військо назустріч татарському війську хана Дженибек-Герея та за-гонам турецької армії [2, 17].

Король Сигізмунд III особисто запросив П. Конашевича-Сагайдачного, як найавторитетнішого серед козацтва, на переговори до Варшави. Але Сагайдачний не одразу погодився приїхати. Тільки після переконань патріарха Феофана, він дав згоду очолити посольство. Там йому виявили велику шану. Сам король звернувся до Сагайдачного зі словами: «Я посилаю сина під Хотин і доручаю його тобі» [6, 47].

Під час переговорів П. Сагайдачний виявив неабияку державну мудрість і талант дипломата; він домігся того, що уряд Речі Посполитої дав згоду задоволити вимоги козаків: 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду; 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вільностей і прав козацтва; 4) надати населенню України свободу віросповідання. Православна єпархія (митрополит, єпископи, висвячені патріархом) мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати переслідування від влади Речі Посполитої. Польський сейм спішно збільшив чисельність реестрових козаків до 20 тисяч [6, 48].

Це був значний успіх: фактично визнавалась автономна козацька республіка в Україні на чолі з обраним гетьманом. Завдяки цьому козаки взяли участь у Хотинській битві і надали допомогу Речі Посполитій.

31 серпня 1621 року козаки об'єдналися під Хотином з польським військом під командуванням К. Ходкевича. Під Хотин прибув після Варшави і Сагайдачний, який і надалі відігравав важливу роль серед козацтва.

1 вересня турки і татари розпочали штурм ще не укріплених козацьких позицій, але успіху не мали. Впродовж наступних днів турецький султан кидав свої крапці сили, зокрема, особисту гвардію – яничар, на бойові поряди запорожців, невпинно вела вогонь турецька артилерія.

Своєї кульмінації битва досягла 4 вересня. Цього дня султан Осман II провів три масові штурми польсько-козацького табору, у яких взяло участь близько 100 тисяч турецьких воїнів. Перед собою вони гнали мулів, верблюдів, корів. Козаки сильними криками налякали тварин і повернули їх назад. Змішавшись з турецьким військом, тварини порушили його бойові порядки, зчинилася паніка, турки почали тікати. Турецька сторона втратила багато людей і зброй [5, 91].

Відтак, козаки, підтримані поляками, перейшли у наступ. Вони вибили ворога з його позицій і зайняли турецький табір, однак закріпитися там не змогли, оскільки К. Ходкевич не наважився кинути у наступ усе військо. Запорожці мужньо відбивали ворожі напади, робили вдалі вилазки, нічні рейди.

Турецьке військо поновило наступ 7 вересня. Впродовж дня на козацький табір було здійснено чотири штурми, які супроводжувалися потужним артилерійським обстрілом. Козаки і поляки не тільки вистояли, а й самі переходили у контратаки.

Наступного дня з гетьманства був скінутий, заарештований і страчений гетьман Яків Неродич (Бородавка), звинувачений у зловживаннях. Гетьманом козаки обрали Петра Конашевича-Сагайдачного.

Факт скинення і страти Бородавки по-різному оцінювався сучасниками. Зокрема, польські мемуаристи різко негативно ставилися до особи Бородавки, який, очевидно, представляв незаможну частину козацтва і мав у її середовищі широку популярність. Найімовірніше, заколот козаків проти гетьмана спровокувала польська сторона. Нез'ясованою у цих подіях залишається роль Сагайдачного. Правдоподібно, що Сагайдачний, користуючись підтримкою козацької старшини, яка хотіла бачити його гетьманом, прямо чи опосередковано причетний до смерті свого попередника.

Смерть Бородавки викликала докори сумління і в самого Сагайдачного. Будучи на смертному одрі, він дав доручення записати у свій пом'ятник Бородавку під іменем «Яків-гетьман». Очевидно, так він хотів висловити своє запізніле каєття у причетності до смерті цієї людини.

Деякі дослідники Хотинської битви пов'язують смерть Бородавки з діяльністю міжнародної організації «Ліга християнської міліції», заснованої 1617 року, яка мала на меті вигнання турків з Європи, покладаючи великі надії при цьому саме на Конашевича-Сагайдачного. Гетьман Сагайдачний виправдав ці сподівання.

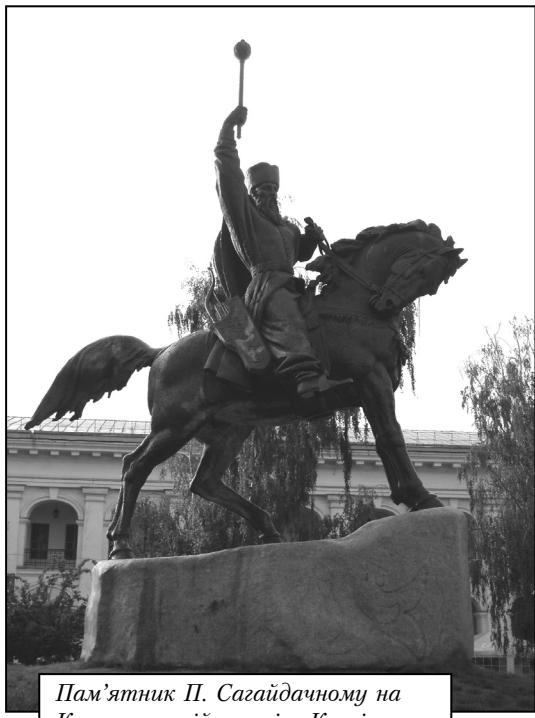
11 вересня, після потужного обстрілу з гармат, турецьке військо розпочало третій, але знову безуспішний штурм польсько-козацького табору. Козаки, очолювані П. Сагайдачним, виявляли дива хоробрості і героїзму; вони вривалися у табір ворога, знищували супротивника, захоплювали зброю, боєприпаси та провіант.

14 вересня до турецького табору прибуло підкріплення – 10 тисяч вершників на чолі з відомим своєю хоробрістю Каракаш-пашою. Він обіцяв Осману II одним штурмом знищити поляків і козаків. 15 вересня Каракаш-паша очолив штурм, але вже через годину загинув [3, 31]. Турки втратили ініціативу, припинили штурм і перейшли до оборони. У наступні дні козаки активно нападали на турецький і татарський табори.

24 вересня від хвороби помер командувач польською армією К. Ходкевич. Сподіваючись, що це негативно вплине на моральний стан польського і козацького війська, турки

У битві під Хотином. 1621 р. Художник А. Серебряков

*Пам'ятник П. Сагайдачному на
Контрактовій площі у Києві*

25 вересня розпочали п'ятий великий штурм, але і він не приніс їм перемоги.

28 вересня шалений гарматний обстріл сповістив про початок шостого великого штурму. Найкращі султанські війська розгорнули наступ. Цілий день тривала ця кровопролитна січа. З великим завзяттям і мужністю бились обидві сторони. Винахід-

ливість Сагайдачного, який ударом з тилу змусив турків утікати, вирішила долю бою. Турки втратили того дня 20 тисяч чоловік, а за всі дні битви – близько 80 тисяч [2, 40].

Осман II визнав свою поразку, і 29 вересня розпочалися переговори про укладення миру. 8 жовтня було укладено Хотинський мирний договір.

Французький історик першої половини XVII століття М. Бодьє писав: «Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змітаючи все на своєму шляху, що прорвався майже до наметів і стягів султана» [3, 29]. Польський сеймовий комісар магнат Якуб Собеський мусив визнати: «Справжніми переможцями під Хотином і рятівницими Польщі були козаки» [3, 30]. А вірменський хроніст Авксентій писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3–4 дні. Перемогу було здобуто тільки завдяки Богові й запорозьким козакам» [3, 32].

За успішні дії у битві під Хотином гетьман П. Сагайдачний отримав із рук королевича Владислава нагороду – меч, інкрустований золотом і діамантами, який, до речі, і нині зберігається у Krakowі в музеїному комплексі королівського замку на Вавелі.

На жаль, для гетьмана Сагайдачного перемога під Хотином була останньою з перемог. Поранений отруеною татарською стрілою, він тяжко страждав, а 20 квітня 1622 року помер у Києві.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991.
2. Антонович В. Петро Сагайдачний. // Гетьмани України. Історичні портрети. – К., 1991.
3. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
4. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1994.
6. Загірня М. Гетьман Петро Сагайдачний. – К., 1991.
7. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.

ЧОМУ ВТРАЧЕНО ВЕЛИЧ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРЕМОГИ У КОНТОПСЬКІЙ БИТВІ?

Сергій ЛІТВИН,

*доктор історичних наук, професор Київської
державної академії водного транспорту ім. гетьмана
П. Коняшевича-Сагайдачного*

Історичне минуле України, її народу, яке впродовж століть зазнавало численних деформацій, спотворення і фальсифікації, надто повільно відновлюється в історичній пам'яті народу, що, у свою чергу, затримує процеси консолідації українського народу – однієї з важливих умов успішного становлення нашої держави. Для створення нової України потрібна нова людина, сформована, у тому числі, і на об'єктивних знаннях минулого свого народу – минулого багатого, геройчного і трагічного.

Важко собі уявити поляка, який би не знав і не пишався героїчною перемогою прап鲁рів під Гріонвальдом, або чеха, який не пам'ятав би про славні битви гуситів проти хрестоносців. Проте, чимало важливих подій і фактів правдивої історії України, що мали б бути важливим духовним чинником, впливати на формування національної гідності, викликати гордість за свій народ, на жаль, ще не стали предметом ґрунтовних наукових досліджень та належного вивчення у вузах і школах.

Гетьман України Іван Виговський

Одна з них – битва під Конотопом, що відбулася 8–10 липня (28–30 червня) 1659 року, коли українська армія віщент розгромила загарбницьке московське військо. Конотопську битву слід вписати золотими літерами до української історії та історії українського воєнного мистецтва. Проте невдовзі українці втратили плоди перемоги, а ще пізніше – і політичну автономію. Більшість наших земель опинилися під владою Російської імперії. Конотопська битва є однією з низки втрачених можливостей на здобуття власної державності в історії України XVII–XVIII ст.

Значення Конотопської битви 1659 року і відновлення історичної правди про неї та руйнування міфів, пов'язаних з тогочасними українсько-російськими відносинами, зараз більш важливе, ніж будь-коли, через зростання інтересу до загальної і воєнної історії України та за умов спроб її «переписування» і написання «спільної» з Росією історії.

Конотопську битву в історії оцінюють насамперед крізь призму образу гетьмана Виговського через жорсткі характеристики і оцінки, які він отримав протягом 350 років. Тому, вважаємо, слід детальніше зупинитися на його постаті.

Іван Виговський походив з православної овруцької шляхти, навчався, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, служив у війську Речі Посполитої, командував хоругвою. У 30-х роках був на службі у луцькому громадському суді, був намісником луцького староства, з 1638 року – писарем при комісарі Речі Посполитої над Військом Запорізьким. У битві на Жовтих Водах ротмістр Виговський був поранений і попав у полон. Бранця врятував Богдан Хмельницький, котрий викупив його у хана Іслам-Гірея III за коня. Оцінивши освіченість та досвід Виговського, Богдан Хмельницький незабаром доручив йому вести писарство. Виговський швидко здобув авторитет і зробив блискучу кар'єру. Він зорганізував генеральну канцелярію, виявив себе блискучим дипломатом і виховав ціле покоління урядовців і дипломатів. Виговський тримав у своїх руках всі нитки внутрішньої і за кордонної політики, виявив щиру відданість справі української козацької держави. Мав сильний вплив на Хмельницького, а в останні роки життя гетьмана перебрав на себе майже всі нитки державного управління.

Після смерті Б. Хмельницького, на старшинській раді в Чигирині у серпні 1657 року Виговського було обрано гетьманом до досягнення Юрієм Хмельницьким повноліття. На вимогу Москви, у жовтні 1657 року у Корсуні скликано загальновійськову Генеральну Раду за участю, окрім козаків, ще й міщан та духовенства в надії, що вона скине Виговського. Проте, його було обрано одноголосно. 17 жовтня чернігівський єпископ Лазар Баранович освятив булаву, бунчук і шаблю, які раніше належали Хмельницькому. Приймаючи до рук булаву, Виговський сказав: «Ця булава буде доброму

на ласку, злому на кару; нікому у війську підлецуватися я не буду; військо запорожське не може бути без страху» [6, 47]. На раді були присутні посли Швеції, Польщі, Семигороду, Австрії, Туреччини, Молдавії, Валахії та Криму.

Політичним ідеалом Виговського була самостійна українська держава, і новий гетьман прагнув продовжувати активну дипломатичну діяльність свого попередника, а тому підписав військово-політичну угоду, яка вже давно готувалась, з однією із потужних на той час держав – Швецією, що зміцнило міжнародні позиції української держави. Було також підписано перемир'я з Польщею та відновлено союз із Кримським ханством і Туреччиною, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибір нового гетьмана та з проханням підтвердити договір 1654 року, хоча для Виговського стала очевидною сумнівність об'єднання з Московським царством деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах парламентаризму Речі Посполитої.

Проти його вибору виступила частина верхівки та майже всі запорожці, звинувачуючи його у тому, що він шляхтич і був обраний на Раді при відсутності численних виборців. На історичну арену вийшла третя сила, непомітна під твердою рукою Богдана, – простолюд, осередком якої стало Запоріжжя. Вона відзначалася органічною ненавистю до всього панського, польського, що поєднувалася зі стихійністю та наївністю у політиці. М. Грушевський писав: «За давньою пам'яттю ненависть до поляків була значною серед простого народу і рядових козаків» [8, 241]. А Москва, у свою чергу, систематично висилає запорожцям гроші і дарунки.

Москва активніше підтримувала опозицію на чолі з політичними демагогами – полтавським полковником Мартином Пушкарєм і кошовим Яковом Барабашем, які заявляли про свої претензії на владу [3, 148]. Заохочувана Москвою опозиція взялася за

зброю. Спровоковане Москвою повстання Пушкаря призвело до нечуваних руйнувань. Спочатку Пушкар розбив полки Богуна та Сербина під Полтавою. Щоб приборкати непокірних, Виговський влітку 1658 року організував похід на Полтаву. Козацькі полки, наймані серби і татарська орда розгромили військо Пушкаря під Полтавою. Частину полонених повстанців було страчено, у тому числі й кілька полковників і сотників. Ця братобивча боротьба забрала близько 50 тисяч життів.

Зрозумівши, що Виговський зможе перемогти суперників, московський уряд починає відкриту війну проти України. Настали часи суспільного розбрата, чужоземної інтервенції, подальшого спустошення вже сплюндрованого краю. Російські воєводи прагнули розмістити свої гарнізони у головних містах Лівобережної України і згодом все нахабніше втручатись у зовнішньополітичні справи [1, 97], намагались обмежити церковну незалежність, надсилаючи на кафедри своїх єпископів, хотіли керувати українською казною тощо. [3, 253].

Така політика Москви змусила Виговського шукати союзника, щоб боронити суверенітет України. 18 вересня 1658 року у козацькому таборі під Гадячем був підписаний договір України з Річчю Посполитою, так званий Гадяцький трактат [6, 42].

За Гадяцьким договором, досвідчений політик Виговський, використовуючи виснажливу війну Польщі зі Швецією, домігся створення конфедерації, тобто Речі Посполитої у складі Польщі, Литовського великого князівства та Великого князівства Руського [6, 43]. Договір став прийнятним для української верхівки, на відміну від положень Переяславської ради. Ним формально денонсувався російсько-український договір 1654 року.

Зміст Гадяцького договору такий: Польща, Литва та Україна (Велике Князівство Руське у складі Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств) утворюють федерацію рівноправних держав, до якої може

приєднатися Москва. Законодавча влада Великого Князівства Руського належить Національним Зборам, а виконавча — гетьманові, якого населення обирає пожиттєво, а король затверджує. Гетьман ставав воєводою з правами першого сенатора. Князівство Руське має канцелярію, суд, скарбницю, монетний двір, армію — 30 тисяч козаків та 10 тисяч найманців; фінансування відбувається за рахунок доходів від королівських і церковних маєтків та податків з України. Перебування на території князівства польських частин заборонялося, а при нагальній потребі вони підпорядковувалися гетьманові. За козаками зберігалися їх давні права і привileї (звільнення від усіх податків, дозвіл на варіння напоїв, полювання і рибальство, козацький присуд) і щороку, за рекомендацією гетьмана, сотня козаків мала прийматися до шляхетського стану. Проголошено загальну амністію для всіх учасників війни, скасовано всі присуди і конфіскації, надано дозвіл на повернення шляхти і духовенства. Проголошувалася конфесійна рівноправність римо-католицької та православної релігії з одночасною забороною поширення уніатської церкви. Засновується два університети (Київська колегія зрівнювалася у правах з Krakівським університетом, але із забороною навчати), причому в цих містах не могли існувати інші (польські) школи, а також колегії, друкарні [18, 64–69].

Гадяцький договір практично так і не вступив у дію; це стало втраченим шансом для України зміцнити свою державність. Виговський не врахував потужних антипольських настроїв в українському суспільстві. Вони підігрівалися московським урядом, що був дуже стурбований Гадяцьким трактатом і став на бік опозиції та розпочав повномасштабну війну.

Наприкінці 1658 року цар Олексій Михайлович скерував в Україну величезне військо під командуванням князів О. Трубецького, С. Пожарського, Г. Романовського, С. Львова, Ф. Куракіна та ін. Лави-

на царських військ зайняла Лубни, Пирятин, Чорнухи, Голтуву, Лохвицю, Срібне.

У квітні 1659 року (точна дата залишається дискусійною) об'єднана армія князів Романовського і Трубецького (понад 100 тисяч) взяла в облогу Конотоп, що був важливим стратегічним прикордонним пунктом і торгівельним центром. Наприкінці 1630-х років польський уряд спорудив тут фортецю, яка мала стати опорним пунктом проти Москви. Зайняття Конотопа мало стратегічне значення і для московського війська, бо саме звідси ніжинський полковник Григорій Гуляницький здійснював рейди на тили московських військ. Отже, Конотоп був важливим для обох сторін, і його здобуття мало вирішальне значення для подальших дій.

Впродовж близько 70 днів тривала облога Конотопа, який обороняли 4–5 тисяч козаків Ніжинського і Чернігівського полків під командуванням Г. Гуляницького та місцеве населення. Козаків не змогли примусити капітулювати ні запеклі штурми, ні безперервний обстріл, ні підкопи з мінами, ні знищенння московитами Ніжина, Борзni та інших біжніх містечок. Невдовзі під Конотоп були стягнуті всі царські війська.

Щодо перебігу подій Конотопської битви 1659 року написано і сказано немало. Хоча, зрозуміло, відтворити повну і достовірну картину битви неможливо через брак джерел.

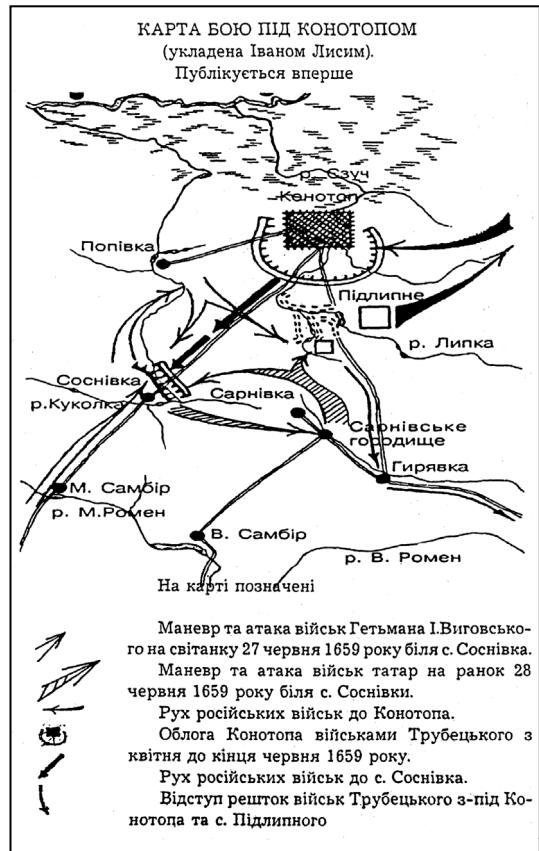
Успішна оборона Конотопа дозволила гетьману Івану Виговському зібрати досить велике військо. До Виговського приєдналася 40-тисячна армія татар під командуванням хана Мухамед-Грея IV. Серед істориків є значна розбіжність в оцінці загальної чисельності союзницьких військ — від 60 до 100 тисяч вояків.

За 15 верст від Конотопу, поблизу сіл Шаповалівка і Соснівка, протікає багниста річка Соснівка, куди Виговський вирішив виманити ворога і дати генеральний бій. Битва була розіграна за всіма правилами військового мистецтва. У засідці була залишена частина козаків і татар, а з іншими Виговський атакував ворога та, імітуючи

втечу, заманив переслідувачів під удар із засідки, позбавивши значну частину московського війська можливості відступу. За однією із версій, козаки перекопали шлях, розібрали міст та загатили річку Соснівку, яка розлилася. Відчувиши небезпеку, московити повернули назад. Але шляхи відступу були перерізані, і під ударами козаків і татар московське військо було розгромлене. Полягло, за різними оцінками, від 30 до 50 тисяч царського війська, а 15 тисяч, у тому числі 50 московських воєвод, було взято у полон. Серед них – такі воєначальники, як князі Пожарський, Львов, Бутурлін, Маввеев, Ляпунов, Волконські та інші. Невдовзі бої розпочалися вже безпосередньо під стінами Конотопа, але й тут московське військо не витримало натиску і змушене було відступити до Путивля, відбиваючись від козаків і татар.

Результати Конотопської битви вражали і були нищівними для Москви. Втрати козаків – 4 тисячі, татар – 6 тисяч, а московитів – 40–50 тисяч. Російський історик С. Соловйов так описував ці події: «Цвіт московської кінності, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле таке близькуче військо. У жалобному вбраний вийшов цар Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, що був несподіваний!.. Трубецької, на якого по-кладали найбільші надії, муж, на війні щасливий і ворогам страшний, утратив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку; з наказу царя люди всіх станів поспішили земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами й майном наповнили Москву, пішла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль» [3, 467].

Це була перемога українських сил над московським царством, яке загрожувало

українській державності, більше того, споконвічним традиціям суспільно-економічного життя України. Конотопська битва відкривала великі можливості для українства у плані боротьби за незалежність.

Проте, українська сторона не змогласкористатися плодами Конотопської битви. Виговський готував наступ на Москву, але невдовзі змушений був відмовитися від свого наміру. Переможна битва не зміцнила хиткого становища гетьмана Виговського.

Піднялася нова хвиля виступів опозиції на чолі з полковником Іваном Безпалим, що була проти запровадження у життя Гадяцької угоди з Польщею й отримала підтримку московських воєвод. Саме за закликом Безпалого запорізькі козаки під проводом кошового І. Сірка здійснили набіги на татар і Чигирин, що змусило татар

Гравюра О. Руденка
“Конотопська битва”

спішно повертались у Крим, а Виговський втратив союзника. Невдоволення народу Виговським пояснюється, зокрема, грабунками українського населення татарами, найманими військами, зокрема, поляками.

Спроба Москви умовити гетьмана розірвати відносини з Польщею, пообіцяви значні поступки, як наприклад, виведення гарнізонів своїх військ із міст, не мала успіху. Ускладнювала ситуацію присутність на кордоні України великої військової сили ворожої Московської держави. Залишилися московські гарнізони у Києві та інших містах. Московським воєводам вдалося підготувати змову проти гетьмана. Проти Виговського розпочалося величезне повстання, внаслідок якого можливість звільнитися від царського панування була втрачена. Повстання почалося у Переяславі, заколотники взяли Ніжин, згодом Чернігів. Бунт охопив значну частину Лівобережжя та Сіверщини, перекинувся і на Правобережну Україну, де його очолив І. Богун. Опозиція зробила своїм лідером і проголосила гетьманом Юрія Хмельницького. Хоча він був ще зовсім молодим, але за його спиною стояли досвідчені полковники Іван Богун, Іван Сірко, Яким Сомко та ін.

За таких умов, 11 жовтня 1659 року гетьман скликав «чорну» раду під Германівкою на Київщині, сподіваючись привернути на свій бік основну масу рядового козацтва. Однак, цей форум мав сумні наслідки для Виговського. Його змусили «здати» гетьманські булаву і бунчук. Козацькі низи не хотіли слухати прихильників Виговського і навіть вбили декого із них. Значна частина війська перейшла на бік Юрія Хмельницького, а сам Виговський змушений був

утікати, відступив з вірними йому людьми під Дубно, де став на зимові квартири.

І це після переможної Конотопської битви, через два місяці після близької «вікторії», переможця ганебно прогнали з гетьманства!

На початку жовтня неподалік Трахтемирова відбулася нова козацька рада, яка прийняла рішення домагатися відновлення українсько-російського договору 1654 року.

Скориставшись складною внутрішньополітичною ситуацією та громадянською війною в Україні, московське військо під проводом Трубецького знову почало наступати і займати українські міста.

27 жовтня 1659 року Юрій Хмельницький підписав нерівноправний Переяславський договір, за яким Гетьманщина перетворювалася в автономну одиницю у складі Московської держави. Царський воєвода Барятинський влаштував полювання на прихильників гетьмана. На шляхах до Києва встановлювали тисячі шибениць. Упродовж кількох років царські опричники винищили майже всю плéяду сподвижників Виговського. Знищено родину гетьмана (7 братів). Ліквідовано творця концепції Великого Князівства Руського Юрія Немирича,

якого вбили власні селяни, підбурені царськими агентами.

Високо цінуючи Виговського, король Ян Казимир надав йому почесну, хоч і ефemerну посаду київського воєводи та звання сенатора. Він осів у місті Бар, разом з дружиною та дволітнім сином, не полишаючи намірів повернутися на Гетьманщину, вів обширне дипломатичне листування. Проте, під час антипольського повстання Дмитра Сулимки 1664 року за доносом, за начебто зв'язок з повстанцями, поляки заарештували Виговського і без суду і слідства, навіть без королівського відома, незважаючи на сенаторський титул, 26 (16) березня 1664 року розстріляли.

Впродовж століть створювався негативний образ гетьмана Виговського. Загарбники прагнули стерти славну Конотопську битву з пам'яті поневоленого народу, щоб пригальмувати процес національного відродження, боротьби за національну незалежність. Коріння лежить у російській історіографії цього періоду, яка вішає на гетьмана клеймо «зрадника». Згодом цей епітет вживався мало чи не всіма хроністами і дослідниками як з російського, так і з українського боку. Навіть Микола Костомаров відзначав: «Конотопська удача була явищем випадковим і малопомітним, що не мало жодних міцних наслідків» [12, 342].

У радянський період правда про Конотопську битву не вкладалася у схему про «віковічне прагнення до возз'єднання українського народу з братнім російським народом», руйнувала міфи про їх споконвічну й непорушну дружбу, про одностайність українського народу в підтримці Переяславської ради 1654 року. Для імперської

свідомості великорідженських російських шовіністів була аж надто болючою сама загадка про найбільшу в історії Росії другої половини XVII–XVIII ст. поразку російської армії – поразку саме від українців. Тому Конотопська битва всіляко замовчувалася, а коли й згадувалася, то в негативному свіtlі, вороже, тенденційно, аж до відвертих фальсифікацій.

Радянські автори, та й наші доморощені недруги української державності прагнуть применшити масштаби битви, трактують гетьмана Виговського як зрадника, а царський уряд подають у ролі миротворця, що надавав допомогу «одновірним братам-слов'янам» у боротьбі проти кримсько-татарсько-нагайської навали. Гетьмана Виговського змальовують як недолугого полководця. Тріумфатором кримсько-нагайського успіху літа 1659 року показують Магомет-Гірея, військо якого становило, начебто, 4/5 кількості антимосковських сил, і саме татари були ворогами росіян під Конотопом. Війна 1658–1659 років подається як черговий важливий епізод тривалої боротьби «лісу» і «степу», слов'янського і гунно-туркського етнічних масивів. Тому Конотоп ставлять в один ряд з Калкою, Куликовим полем і

Зустріч гетьмана Івана Виговського у Конотопі. 1659 р.
Художник П. Андрусів

Хотином. Конотоп – одна з поразок у багатовіковій боротьбі з кочовим тюркським світом [16; 21].

І дарма, що «одновірних братів» потім століттями вішали, катували, гвалтували і розпинали за те, що християнські цінності вони прагнули мати у власній оселі і розуміли їх по-іншому від «великоросів».

Ці «братерські обійми» побачив і зrozумів гетьман Виговський, коли спільно з Немиричем створив Конституцію Великого Князівства Руського. Незважаючи на те, що їхнім планам не судилося здійснитись, все ж таки це – свідчення того, що були тоді на чолі української держави мужі з великими концепціями і широкими горизонтами.

Переосмислення постаті Івана Виговського дозволить нам об'єктивніше оцінити значення Конотопської битви для української історії. У середині 90-х років відомий український історик Ярослав Дашкевич звернув увагу на необхідність ретельного вивчення історії Конотопської битви, створення на гідному рівні загальнодержавного меморіалу на місці славної перемоги.

В останні роки з'явила низка грунтовних досліджень українських істориків [3; 14; 17; 20; 23], які істотно прояснили передісторію та хід московсько-української війни 1658–1659 рр. та Конотопської битви. На жаль, вони ще не стали надбанням всієї української спільноти.

До відзначення 350-річчя Конотопської битви було споруджено пам'ятні знаки на місці битви, на в'їзді до села Шаповалівка, пам'ятник Івану Виговському у сільському сквері, започатковано меморіальний комплекс у самому Конотопі, споруджено бюст Григорію Гуляницькому тощо.

Але все це ще надто не співмірне з величчю української перемоги у Конотоп-

ській битві. Є небезпека, що процес відродження пам'яті про славу Конотопа буде загальмований, а дослідження про звітигу українців, про одну із найбільших битв у Східній Європі ранньомодерного часу будуть призупинені. Адже тепер в Україні знову зберігається практика створення пам'ятників представникам чужих народів і відновлюється радянська практика фальшивання власної історії.

Ми повинні знати наше минуле і писатися історичними постатями, що кидали виклик потворній московській системі – І. Виговського, І. Мазепи, Т. Шевченка, С. Петлюри, Д. Донцова, Є. Коновальця, М. Хвильового, А. Мельника, С. Бандери, В. Стуса, В. Симоненка, Г. Гонгадзе та сотень інших.

Всупереч невикористаним можливостям у боротьбі за незалежність, Конотопська битва є одним зі славних символів національно-визвольної боротьби українського народу, підтвердженням високого морального духу і воєнного мистецтва. Її досвід чітко показує, що будь-які перемоги будуть втрачені, якщо відсутня єдність народу, а фундаментальна справа створення держави підмінюється боротьбою за інтереси одного класу, групи чи партії, що сприяє виникненню громадянських конфліктів і війн, а також втраті суверенітету і встановлення панування чужинців.

Історична велич української перемоги у Конотопській битві не повинна бути втраченою, а має глибоко і всебічно вивчатись та досліджуватись, зокрема, через проведення археологічних розкопок, висвітлюватись у всіх барвах і правдивих гранях, донестися до всього українства та до прийдешніх поколінь.

ДЖЕРЕЛА

1. Апанович О. Гетьманні України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в этой стране до уничтожения гетманства. – К. : Час, 1993. – 656 с.
3. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008, 744 с.
4. Величко С. Літопис. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – 374 с.
5. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994.
6. Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. В. Величка. – К. : Inst. іст. України, 1999. – 97 с.
7. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1904. – Т. 59–60. – С. 1–40.
8. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. – К. : МПП «Левада», 1997. – 696 с.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – К. : Глобус, 1992.
10. Історія українського війська / І. Крип'якевич та ін. – Т. 1 – К. : Варта, 1994. – 375 с.
11. Конотопська битва 1659 року. – К., 1996. – С. 82–85.
12. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 4 т. – Т. 3. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – 576 с.
13. Матеріали наукової конференції «Конотопська битва 1659 року та її значення в національному поступі України». – К., 1996.
14. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К. : Либідь, 1993.
16. Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М. : Наука, 1987. – 270 с.
17. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К. : Темпора, 2008. – 72 с.
18. Сохань П., Брехуненко В. та ін. Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – 324 с.
19. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. – К. : Вища школа, 1998.
20. Стороженко І. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // УГЖ. – 1998. – N 1.
21. Шмурло Е. История России (862–1917 гг.). – М. : Аграф, 1997. – 736 с.
22. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів, 1996. – 357 с.
23. Яковлева Т. Іван Виговський – істина та вимисел // Київська старовина. – К., 1998. – № 3. – С. 155 – 156.
24. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: причини і початок Руїни. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

З ІСТОРІЇ АРТИЛЕРІЇ МЕНСЬКОЇ СОТНІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНІ

Дмитро КАЗІМІРОВ,
*аспірант кафедри історії Центрально-Східної
Європи Чернігівського національного педагогічного
університету ім. Т. Г. Шевченка*

На сьогоднішній день історія артилерійської справи доби Гетьманщини залишається темою, що потребує подальшої розробки. До кола питань вказаної проблематики відносяться походження та визначення типів гармат, тактика їх застосування у військових діях, заходи, здійснювані на гетьманському та інших рівнях влади щодо утримання та обслуговування гармат. Важливим аспектом цієї проблеми є також дослідження складу артилерії у військових підрозділах, форте-

цях полкових та сотенних міст Української козацької держави. Цим, власне, і зумовлюється мета нашої розвідки, у якій ми спробуємо охарактеризувати склад менської сотенної артилерії.

У джерелах та історичній літературі є чимало відомостей про артилерію, поява якої на українських землях датується кінцем XIV ст. З другої половини XVI ст. вона з'являється і в козацькому війську, про що свідчать численні приклади застосування

козаками гармат під час повстань Криштофа Косинського (1591–1593 рр.), Семерія Наливайка (1594–1596 рр.) та ін. Зокрема, у війську Наливайка на кінець 1595 року налічувалося 25 гармат, 19 з яких він узяв як трофеї під час рейду землями Великого князівства Литовського. Невдовзі їх кількість збільшилась до 35-ти, додаючи до цього ще 100 гаківниць та 5 шмаговниць. Також гармати були важливим елементом в обороні козацького війська на р. Солониці, під час його облоги польськими військами у травні 1596 року [1, 169].

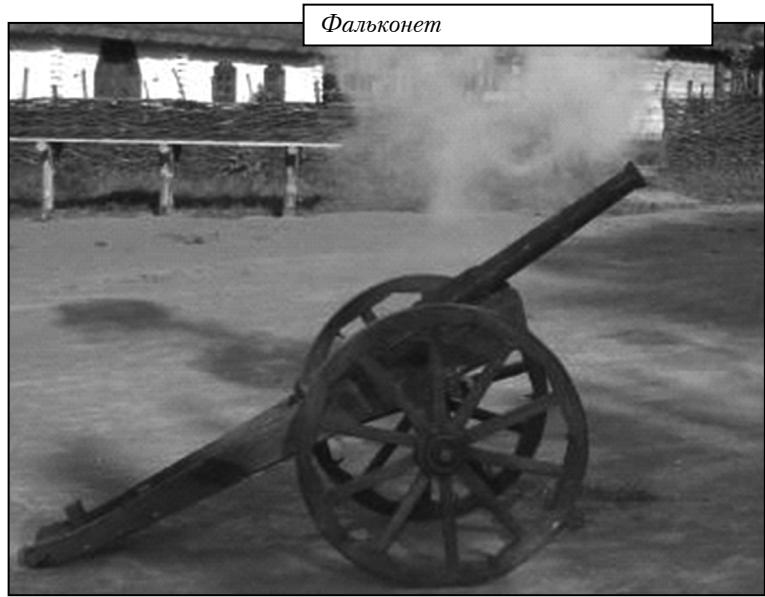
Заслуговує на увагу й тактика застосування артилерії гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним у битві під Хотином 1621 року. Здійснювані Сагайдачним заходи щодо підвищення рівня мобільності артилерії та налагодження взаємодії з піхотою і кавалерією забезпечили успіх козацьких військ у боях з армією турецького султана Османа II [2, 74–77].

Окремі згадки про артилерію на Чернігівщині зустрічаємо під час Смоленської війни 1632–1634 років. Так, у фортеці Новогорода-Сіверського під час облоги міста у грудні 1632 року московськими військами на чолі з воєводою Б. Болтіним знаходилось 12 мідних польських та 10 залізних затинних гармат [3, 107]. Під час підготовки наступу польських та козацьких загонів на Путівль у травні 1633 року, 20 гармат було доставлено у м. Білі Вежі. 9 гармат мало у своєму розпорядженні військо на чолі з князями Я. Вишневецьким та Л. Жолкевським, яке у березні 1634 року взяло в облогу м. Севськ [3, 108].

Широке розповсюдження артилерія отримала у війську Б. Хмельни-

цького на початку Національно-визвольної війни 1648 року. Вже тоді вона сформувалася як окремий рід військ. Проиллюструємо це кількома прикладами. У літописі Саміїла Величка повідомляється про заходи гетьмана Богдана Хмельницького щодо зміцнення та упорядкування артилерійського парку своєї армії після битви під Жовтими водами у травні 1648 року. Всі гармати (26 стволів) було об'єднано в один підрозділ, 15 з них переведено на однокінну двоколісну тягу. Артилерію обслуговував спеціально призначений штат пушкарів. Станом на середину червня 1648 року у Чигирині зосереджувалося 10 тис. козаків, які мали 74 гармати [4, 108].

У Чернігівському літописі є епізод про застосування артилерії військом Б. Хмельницького під час Дрижипільської битви поблизу с. Охматова у січні 1655 року. Тоді козацькі та московські підрозділи опинились в оточенні польських і татарських військ. З метою прориву гетьман з усіх сторін «обозу» (тобто рухомого укріплення з возів) наказав розставити гармати. Таким чином військо прорвало оточення, «стріляючи з діл (гармат) і ручної стрільби безперестанку» [5, 110].

Чимало відомостей про артилерію стосується Чигиринських походів 1677–1678 років, зокрема, бої за Чигирин, під час яких гармати активно використовувалися з боку як турецьких, так і об'єднаних козацьких та московських військ. Один з керівників оборони Чигирина, шотландський генерал на московській службі Патрік Гордон у своїх мемуарах залишив докладний опис Чигиринської фортеці напередодні турецького наступу у серпні 1677 року, в якій він, окрім всього іншого, згадував 45 гармат. З них 14 були важкими, а решта – легкі, польові або ж призначенні для стрільби картеччю. Також у фортеці було 5 мортарів, проте Чигирин, за свідченнями Гордона, залишався недостатньо озброєним [6, 237].

У літописах Самовидця та Грабянки згадувалося й про застосування артилерії при штурмі фортець Казикурмена й Азова під час Азовсько-Дніпровських походів у 1695–1696 роках [7, 169].

У Джерелах є також інформація щодо виготовлення, утримання та кількості гармат у містах Гетьманщини. Наприклад, в «Расходной книге» київської приказної ізби 1675–1676 років є запис про витрати на лиття гармати київським майстром Іваном Степановим [8, 9]. Відомості про кількість гармат у місті Пирятині Лубенського полку можна знайти у відповідному реєстрі від

5 вересня 1690 року. В іншому реєстрі наводяться дані про перелік гармат та обсяг боєприпасів, котрі гетьман Іван Мазепа вивіз під час Північної війни із Бродів (до 1708 р.) [9, 708].

Одним із перших досліджень, присвячених виключно історії артилерії Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст., була розвідка В. Модзалевського. Насамперед, він подав відомості про склад керівників та осіб, які обслуговували артилерію, а також про оплату, призначену кожному з них. Okрім цього, Модзалевський охарактеризував становище генеральної та полкової артилерії і зміни у правовому становищі козацьких пушкарів до кінця XVIII ст. [10].

До історії артилерії на теренах українських земель у різний час зверталися Д. Яворницький, І. Кріп'якевич, В. Сидоренко. У своїх працях вони досліджували першопочатки артилерійської справи на українських землях, чисельний склад та різновиди гармат у міських фортецях. Також з'ясовувалося питання щодо забезпечення артилерією козацько-селянської армії Б. Хмельницького під час Національно-визвольної революції. Цей же аспект висвітлювався в одному з підрозділів монографії І. Стороженка [11, 52–57]. Дослідник ще раз звернув увагу на поділ артилерії у війську Б. Хмельницького на важку та легку, а також на введення певного стандарту у забезпеченні полків гарматами. Так, на кожну тисячу козаків припадало по три гармати легкої артилерії. Це був найбільш оптимальний показник, який відповідав тактиці бойових дій козацького війська.

Стан козацької артилерії у першій половині XVIII ст. висвітлювався у монографії О. Апанович, де розглядалася організація управління артилерією та її розподіл на генеральну, полкову та сотенну [12, 51–55]. Ці аспекти досліджувалися також у праці В. Заруби, у якій згадувалося і про сотенну артилерію. На його думку, сотня як військовий підрозділ не мала польової артилерії. Проте сотня як адміністративна одиниця

Шмагівниця (ожига, органка)

включала сотеннє місто, для захисту якого й використовувались гармати й гаківниці. Вони могли бути трофеїними або закуплені чи відліті на місці. Як правило, на місто припадало від 1 до 3 гармат. Обслуговували їх козаки сотні або міщани. Артилерія підпорядковувалася сотнику чи отаманові сотенного міста [13, 99].

Сучасний дослідник О. Мальченко присвятив свої праці такій темі, як оздоблення гармат у Гетьманщині в період гетьманування І. Мазепи. У цей час артилерія, окрім свого виключно бойового призначення, мала демонструвати політичний вплив та військову силу Української держави кінця XVII–поч. XVIII ст. А виготовлені на замовлення заможних представників козацької старшини, пишно декоровані гармати повинні були підкреслювати шляхетність та панівне становище своїх господарів [14]. У цілому, сюжети про застосування артилерії козацькими військами у ході різних військових конфліктів висвітлюються у працях сучасних українських істориків С. Лепівка, Ю. Мицика, Т. Чухліба та ін.

Одним з джерел, де подається інформація про артилерію Менської сотні, є відомість від 13 серпня 1734 року, вміщена у книзі Менського намісництва «Протокол или потребность». Тоді на укріпленнях сотенного міста Мени знаходились 1 чавунна та 7 мідних гармат, записаних як «годних», себто придатних для бойового застосування. Далі в переліку згадується «пищаль на станку частинна» [15, 81].

Термін «пищаль» вживався як загальна назва ранніх зразків російської ручної вогнепальної зброї, а також гармат XIV–XVIII ст. В І. Крип'якевича пищаль також згадується як різновид ручної вогнепальної зброї, який у свою чергу теж мав два види: ручниця та гаківниця. Ручниця (пізніше рушниця) через відносно невелику вагу дозволяла вести стрільбу з рук. Гаківниця була важчою, тому закріплювалася на спеціальному гаку, встановленому на фортечних мурах [16, 151]. Залежно від довжини дула (від 1 до 2,5)

поділялася на три види: півгак, повний гак та подвійний гак. Схожі характеристики у джерелах вказують на те, що під пищаллю та гаківницю малася на увазі важка фортечна рушниця з гнітовим замком масою до 10 кг та калібром від 20–30 мм. Назва «частинна», а в інших документах «затишна» походить від того, що вони встановлювалися на «затинах» – невеликих виступах позаду фортечної стіни. Окрім цього, згадувалася назва «зависна пищаль», яка теж мала вигляд важкої рушниці. Очевидно, менська пищаль належала до ще важчого типу цієї зброї, тому її була встановлена «на станку», тобто лафеті.

«Затинні пищалі» виготовляли із заліза, їх вага могла сягати 192 кг. Стріляли з такої зброй невеликими мідними або свинцевими кулями. Цікавою є згадка про 9 шмаговниць. Зазвичай, шмаговниця, вона ж органка, сорока, ожига – це багатоствольна зброя. За описом І. Крип'якевича, вона складалася з кількох з'єднаних разом дрібнокаліберних гарматок, гаківниць або півгаків на возі чи колісному лафеті [16, 152]. У багатьох випадках шмаговниці виготовляли зі залізних пищалей, сполучаючи їх із лафетом; стріляли вони залізними кулями. У нашому випадку вони згадані як такі, що розміщені у «ложах застинних», тобто на вже знайомих нам затинах. Окрім цього, у списку згадувалось 99 ядер, 35 фунтів залізного дробу, пуд пороху, 2 пуди селітри та 57 сажнів гноту [15, 41].

В інших документах є відомості про артилерійських служителів Менської сотні. За ревізією Чернігівського полку 1747 року у Мені згадувалися пушкарі Василь Іванко та Федір Набок, а також гармаші Ничипор Рижко й Трохим Брухно [17]. Зазвичай, гармашами називали козаків-артилеристів – стрільців з гармат. Схоже значення мав і термін «пушкар». Але під цією назвою також розумілися майстри з виготовлення та ремонту гармат [18, 76].

Наступні відомості про менську артилерію знаходимо у справі за 1759 рік про

Затинна та завісна пищалі

взяття кількох гармат з м. Мени на перелиття та інші потреби. Як свідчить донесення до Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК) з Чернігівської полкової канцелярії від 3 грудня 1759 року, куди перед цим доносив менський сотник Павло Сахновський, з Мени забрали п'ять мідних гармат. Зокрема, у листопаді 1737 року отаман чернігівської полкової артилерії Пилип Тофілевський відправив чотири менські гармати до Глухова на перелиття у військовому ливарному дворі. Ще одну гармату, виконуючи розпорядження ГВК від 10 травня 1737 року, забрав у м. Мглин Стародубського полку значковий товариш цього полку Михайло Панкевич. Про це він свідчив у донесенні від 24 травня 1737 року [19, арк. 2–3].

У цілому, заходи щодо перелиття гармат цілком відповідали загальній тенденції того часу. Так, у 1736 році фельдмаршал Христофор Мініх вказував на необхідність

ремонту козацької артилерії Лівобережної та Слобідської України: «В разных украинских городах старого манера и неспособных калибров, в том числе таких, кои с великими запалами (завеликими запальными отворами) и поврежденных, ко употреблению негодных, находится довольно и лежат праздно» [12, 77]. Цьому сприяло й те, що гармати були виготовлені з міді – металу, властивості якого уможливлювали його подальшу переробку. Чавунні гармати, схоже, не ремонтувалися.

Перейдемо безпосередньо до опису менських гармат. Як вже згадувалося, вони були мідними. Так, перша гармата була відлита у 1687 році, про що свідчив напис на стволі. Її довжина складала три аршини без п'яти вершків (193,5 см), калібр – 1 фунт із четвертою (500–600 г). Нагадаємо, що калібр гармати у ті часи вимірювався вагою ядра, яким з неї можна було вистрілити. У 1540 році у Нюрберзі чавунне ядро діаметром 2 дюйми (5 см) було прийнято за артилерійський фунт (біля 490 г). Друга гармата мала калібр півфунта та довжину 2 аршини 6 вершків (171 см). Її виготовили у 1696 р. Наступна гармата була відлита у 1697 р. Довжина дула складала 2 аршини 5 вершків (165,5 см), калібр – 1,5 фунта. Остання гармата, яка призначалася на перелиття, була виготовлена у 1694 р., мала довжину 2 аршини 6 вершків (171 см) та калібр 1 фунт. «За неимением сталной ваги» гармати не зважили [11, 52].

Є доволі докладний опис гармати, відправленої у Стародубський полк. Вона записана як похідна, «под гербом», відлита у 1691 році. З лівого боку зображене лева. Довжина ствола – 2 аршини 2 вершки (153 см), калібр – 2 фунти. Її вага «зі шпарою» складала 9,5 пудів (152 кг). Гармата була встановлена на новому станку (лафеті) [19, арк. 2 зв.]. Зазвичай, лафет виготовляли з дерева та обковували залізом, хоча подекуди обходились і без цього. У нашому випадку лафет був окутий залізом, «немаліованний», певно, означало – непофарбо-

ваний. Колеса також були придатними та «небукшованими». Скоріше за все, так називали колеса, ободи яких не скріплювались залізними обручами. При гарматі згадується також інвентар для її обслуговування. Зокрема, це шотель (шафель, шуфель) – мідний совок, яким засипали порох у ствол гармати. Крейцер, або грейцар, – стрижень з дроту для очищення запального отвору, де після пострілу могла накопичуватися кіптява. Не до кінця з'ясованим залишається значення терміну «шпара, шпарог». В І. Кріп'якевича він згадується як один з елементів ковальського начиння, за допомогою якого обслуговували гармату [16, 272]. Але, можливо, що так називали банник (знаряддя для чищення дула гармати) або пижовник – спеціальний штопор для розряджання гармати.

Як бачимо, калібр та довжина стволів гармат були невеликими, що дозволяє віднести їх до типу фальконет, калібр якого складав 1–3 фунти з діаметром каналу дула 45–65 мм. Як відомо, фальконети були на озброєнні козацьких човнів, «чайок», а також використовувались у козацькому війську як легка польова артилерія. Стріляли з них свинцевими ядрами. Такі гармати

були достатньо мобільними, перевозились 1–2 кінами. Тому не виключено, що й менські гармати могли відправляти у похід разом з козаками сотні. Також привертає увагу й той факт, що ці гармати були виготовлені в часи гетьманування І. Мазепи. Можливо, це був один із заходів державного управління щодо поповнення артилерійського парку держави.

Насамкінець зазначимо, що у відповідь на прохання менського сотника ГВК 10 січня 1760 року видала ордер, яким канцелярії Генеральної військової артилерії наказувалося з'ясувати, чи перелиті 4 менські гармати та за якою причиною знаходиться у Мглині 5-а гармата [19, арк. 5]. Це останній документ у цій справі, а як в подальшому склалася доля менських гармат – невідомо.

Отже, як свідчать документи, менська артилерія складалася з гармат невеликого калібру, які дістали широке розповсюдження у козацькому війську як при веденні бойових дій, так і при обороні полкових та сотенних міст Гетьманщини. Гармати більшого калібру використовувалися, напевне, для захисту великих міст та стратегічно важливих фортець.

ДЖЕРЕЛА

1. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
 2. Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Кондзевич-Сагайдачний. – К., 2004.
 3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). – К., 2006.
 4. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1990.
 5. Чернігівський літопис (Підгот. до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4.
 6. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.
 7. Літопис Самовидця // Підгот. Я. І. Дзири. – К., 1971. – С. 155; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
 8. Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1896. – Кн. XI.
 9. Киевская старина. – 1889. – Т. LXV. – Июнь. – С. 127; Доба гетьмана Мазепы в документах // Упоряд. С. Павленко. – К., 2007.

10. Модзалевський В. Судьба малороссийских пушкарей. К истории кампанейских полков // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вип. 11.
11. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.
12. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
13. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 ст. – Дніпропетровськ, 2003.
14. Мальченко О. Художнє ліття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. – К., 2007. – 160 с.; Мальченко О. Художнє оформлення гармат часів Івана Мазепи // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : Зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 339–340.
15. Книга Менського намісництва «Протокол или потребность». Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. Виноградського. – Інв. № Д-1580. – Арк. 81.
16. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська. – Львів, 1936 (Репринт. – К., 1992). – У 2-х т. – Т. 1.
17. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) – Ф. 51, оп. 3, спр. № 19328. – Арк. 242.
18. Сидоренко О. В. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи Визвольної війни // Український історичний журнал. – 1978. – № 9.
19. ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. № 15484.

КАВАЛЕРІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ У ГАЛИЦЬКІЙ БИТВІ

Андрій НАУМЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільної
комунікації Національного університету оборони
України, капітан 1 рангу

Під час Першої світової війни кавалерія продовжувала відігравати важливу роль. Однак її діяльність поки що недостатньо висвітлена істориками. Зокрема, мало вивченою залишається бойова діяльність російської кавалерії, що діяла на західноукраїнських землях у ході Галицької битви 1914 року, коли вона широко використовувалася як маневренна ударна сила армії. Вивчення окремого роду військ, зокрема кавалерії, є актуальним, оскільки дає можливість об'єктивно оцінити хід більшої частини операцій

на Східному фронті Першої світової війни і визначити характер використання кавалерійських частин в основних бойовищах одного з найголовніших театрів воєнних дій 1914–1918 років.

Ця стаття має на меті висвітлити бойову діяльність кавалерії 3-ї і 8-ї російських армій Південно-Західного фронту під час бойових дій у Галичині у серпні-вересні 1914 року.

Участь кавалерії у бойових діях означеного періоду знаходить лише часткове

висвітлення у працях військових істориків. Як зазначає російський дослідник історії кавалерії Ю. Ненахов, у сучасній історичній літературі кавалерії особливо не щастить [15, 3]. З цим твердженням можна погодитись, оскільки присвячених цьому роду військ спеціальних наукових праць небагато. Ю. Ненахов головну увагу звернув на аналіз недоліків застосування кавалерії, окрім подій з її участю залишилися поза його увагою [15].

Діяльність кавалерії розглядається у наукових працях, присвячених подіям Першої світової війни в цілому. Це роботи А. Белого, А. Гордеєва, А. Керсновського, І. Образцова, М. Оськіна й інших, які побачили світ у різних суспільно-політичних умовах, що, безумовно, наклали свій відбиток на підходи авторів до вивчення історичних подій [3, 7, 10, 15, 16, 17]. Особливо варто виділити праці А. Белого та А. Керсновського. А. Белой поглиблено вивчив перебіг

Ф. А. Келлер

Галицької битви і, поряд з іншими родами військ, проаналізував діяльність кавалерії, визначив характерні особливості її застосування, позитивні та негативні риси. А. Керсновський згадує діяльність більшості кавалерійських дивізій та, разом з критичним аналізом недоліків у їх застосуванні, аналізує їх внесок у збройну боротьбу і наголошує на важливій ролі, яку вони продовжували відігравати у бойових діях на Російському фронті у 1914–1917 рр. [3, 10] Для цього дослідження має значення стаття І. Рубця, де висвітлено кінні атаки російської кавалерії в Першу світову війну, у тому числі й ті, що відбувалися під час Галицької битви [19].

Важливим джерелом для вивчення участі кавалерії у бойових діях є мемуари. Зокрема, відповідну оцінку їй у своїх спогадах дає О. Брусилов [2]. Бойові епізоди з участию окремих кінних частин висвітлюються у роботах Е. Валя, П. Краснова і О. Сливинського [4, 13, 20]. Проте зазначимо, що мемуарів саме кавалеристів залишилося небагато. На жаль, нема можливості звернутися до спогадів тисяч офіцерів і солдатів російської кавалерії, що загинули на фронтах у 1914–1917 роках. Наприклад, не залишили після себе спогадів найвидатніші кавалерійські начальники Першої світової війни О. Каледін і Ф. Келлер, оскільки вони загинули вже під час Громадянської війни. Тому обсяг мемуарних джерел є надто обмеженим, хоча і містить важливі для дослідника відомості.

Наголосимо, що першоджерел (архівних документів) в архівах України надто мало. Автору вдалося використати один документ з фондів Центрального Державного історично-архівного архіву України, який торкається діяльності кавалерії [1].

Отже, наявна джерельна база певною мірою створює можливості для вивчення діяльності російської кавалерії у визначених подіях.

Вищим з'єднанням російської кавалерії була дивізія, що включала 4 шестискадронні полки, кінно-артилерійський дивізіон з

2 батарей по 6 гармат і кулеметну команду. Всього у дивізії – 24 ескадрони, 8 кулеметів і 12 легких 76-мм гармат, або до 4 000 бійців [3, 42]. Дивізія поділялася на дві бригади. Перша включала драгунський і уланський полки, друга – гусарський і козачий [12, 19]. На думку А. Белого, російська кавалерія була неоднорідною за своїм складом і підготовкою і віддавала перевагу діям у кінних лавах та зімкнутим атакам, хоча увага приділялась і навчанню стрільбі та комбінованому бою. Розвідку регулярні полки провадили добре, а от на стратегічну діяльність кавалерії зверталося мало уваги [3, 45]. Зазначимо, що у 1914–1918 роках ніхто з супротивників стратегічну кавалерію ще не створив. Досвід війни показав, що російські кавалеристи не відмовлялися і від ведення бою у піших лавах.

Супротивником російської кавалерії була австро-угорська. Кінні австро-угорські дивізії складалися з 2 кінних бригад, 1–2 кулеметних відділень, кінно-артилерійського дивізіону, кінного санітарного транспорту, 4 кінних муніційних колон, 2 кінних телеграфних відділень, кінної продовольчої колони, обозного ескадрону і кінного мостового парку. У кожній бригаді 2 полки по 6 ескадронів, 1 саперний взвод і 1 телефонне відділення. Всього у дивізії – 24 ескадрони, 3 кінні батареї по 4 гармати, 1–2 кулеметних відділення, тобто близько 3 600 шабель, 4–8 кулеметів і 12 гармат [3, 46].

Чисельна перевага, хоча і не вирішальна, залишалася на боці росіян, вогнева потужність противників була приблизно рівною, хоча організація артилерії децю відрізнялася, а от у технічному відношенні австро-угорська дивізія була підготовлена краще. Крім того, забезпечення військ у австрійців було організоване на більш високому рівні, ніж у росіян. Таким чином, австро-угорська кавалерія була достойним супротивником.

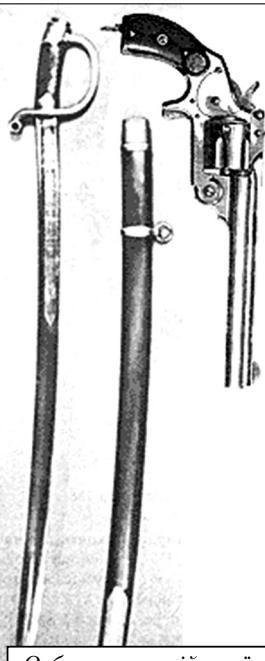
У Галичині діяли 3-я і 8-а російські армії, якими командували відповідно генерали М. В. Рузський і О. О. Брусилов. 3-я російська армія мала кавалерію у такому скла-

О. М. Каледін

ді: 9-а (генерал-лейтенант князь К. С. Бєгільдеєв), 10-а (генерал-лейтенант граф Ф. А. Келлер), 11-а (генерал-лейтенант Л. В. Де-Вітт) кавалерійські і 3-я Кавказька козача (генерал-лейтенант П. Л. Хелмицький) дивізії. Всього: 86 ескадронів і сотень, 32 кулемети, 48 кінних гармат. У 8-ї армії – 12-а кавалерійська (генерал-лейтенант О. М. Каледін), 2-а зведена козача (генерал-лейтенант Л. І. Жигалін, пізніше – генерал-лейтенант О. О. Павлов), 1-а (генерал-лейтенант П. О. Стакович) та 2-а (генерал-майор М. І. Фісенко) Кубанські і Терська (генерал-майор Т. Д. Арютінов) козачі дивізії. Всього: 116 ескадронів і сотень, 16 кулеметів, 60 кінних гармат [3].

Першим завданням кавалерії до початку бойових дій було прикриття розгортання російських військ. Російська кавалерія, розташована на австрійському кордоні у кількості 7,5 дивізій, з другого дня мобілізації почала утворення завіси з метою прикрити

Озброєння російської кавалерії

мобілізацію і райони зосередження військ. Завдання, що покладалися на ці дивізії, були надто важкими, адже на підтримку з боку прикордонних корпусів прикриття (XIV-й, XIX-й, XI-й і XII-й) кавалерія у перші дні сподіватися не могла, оскільки ці війська, хоча і утримувались у посиленому складі, все ж потребували для свого розгортання 5–8 днів. Прибутия ж інших 11 кінних дивізій для

Південно-Західного фронту відбувалося повільно [3, 60].

На фронті 3-ї і 8-ї російських армій п'ять кавалерійських дивізій вели далеку розвідку порівняно незначними розвідувальними підрозділами. Вони мали ряд успішних зіткнень з передовими австрійськими частинами. 11-а кавалерійська дивізія, діючи з району Дубна, 26 липня (8 серпня) захопила неважливу переправу через р. Судилівку поблизу Берестечка і вибила невеликі частини ландштурма. Глибокої розвідки на Кам'янку і Буськ дивізії провести не вдалося. Того ж дня взвод 9-го драгунського Казанського полку під проводом корнета Азбукіна, атакував австрійську піхоту [19, 15].

На Збаразькому напрямку 10-а дивізія 27 липня (9 серпня) взяла з бою Залізці, які боронили австрійські 35-й ландверний та 13-й уланський полки. Це засвідчило перебування у районі Тернополя частин XI-го австрійського корпусу. 28 липня (11 серпня) дивізія відійшла на свою територію [3,

61]. 29 липня (12 серпня) 2-й ескадрон ротмістра Пономарьова, 4-й – ротмістра Ярмоховича і 5-й – штаб-ротмістра Шрейбера 9-го Бузького уланського полку з 16-ою кінною батареєю успішно атакували роту згаданих вже 35-го ландверного полку і 13-й уланський австрійський полк. Австрійці, втративши 100 чоловік, відійшли. Проте і росіяни зазнали втрат: було вбито ротмістра Ярмоховича і корнета Соколовського, поранено поручника Михайлова. Вбито також близько 10 уланів, дещо більше поранено [21, 118; 19, 15]. На Волочиському напрямку 12-а дивізія була обмежена у своїх діях 8-ю австрійською кавалерійською дивізією, що зайняла 24–26 липня (6–8 серпня) Волочиськ. Захоплені документи підтвердили, що в районі Тернополя перебували незначні частини XI-го австрійського корпусу, охорона району покладалася на австрійські ландштурм і жандармські частини.

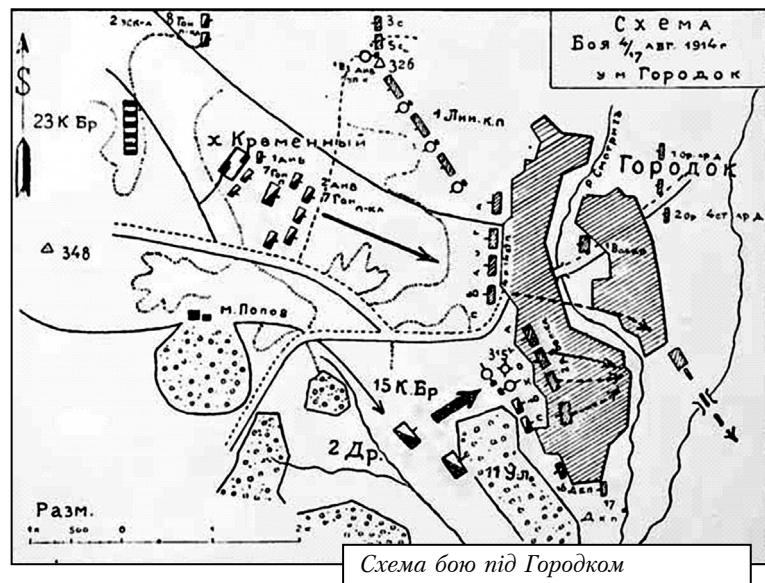
2-а зведена козача дивізія 4 (17) серпня поблизу м. Городка успішно відбила напад 5-ї австрійської кавалерійської дивізії. О. Бруслів у спогадах залишив короткий опис цього бою. Козачу дивізію підтримали чотири роти піхоти, які були надані їй тимчасово. Для бою з ворогом, що наблизився до Городка, російська піхота зайняла околицю села, а також ближню висоту, маючи уступом за лівим флангом Кавказьку козаччу бригаду. Кулемети козачої дивізії були поставлені так, що могли обстрілювати всю місцевість попереду піхоти. Кінно-артилерійський дивізіон став на позицію за селом, а Донська козача бригада перебувала у резерві. Австрійська кавалерія без розвідки, насліп, атакувала російську піхоту. Частково гарматний, а потім і вогонь з рушниць зустріли цю надзвичайно хоробру, але безглузду атаку. Незабаром і російські кулемети почали обстрілювати австрійців з флангу, а кавказькі козаки вдалили з флангу і тилу. З російської сторони боєм керував генерал-майор О. О. Павлов. О. Бруслів, оцінюючи австрійську кавалерію, зазначає, що бій під Городком цікавий як яскравий

доказ повного нерозуміння а в с т р і й с ь к і м командуванням основ тактики сучасної кінноти. Яскраво одягнена, визнаючи тільки атаку у кінних лавах, не бажаючи і не вміючи використовувати свої вогневі засоби, австрійська кавалерія атакує росіян «як на параді», у статутних лавах, що вже застаріли. Атаки захлинулися у вогні російських кулеметів. Дивізія понесла великі втрати і надовго втратила боєздатність. Начальник дивізії застрелився на полі бою [2, 95–96]. Донська бригада,

що перебувала у резерві, не була введена у бій і переслідування противника не відбулося, тому рештки австрійської дивізії відступили за Збруч. Через це О. О. Брусилов усунув з посади командира дивізії генерал-лейтенанта Л. І. Жигаліна. Цей бій показовий і тим, що росіяни досягли перемоги завдяки налагодженню взаємодії 3-х родів військ – піхоти, артилерії і кавалерії.

У цілому, російська кавалерія, за незначними винятками, не мала можливості проникнути через завісу передових частин і кавалерії австрійців через свою неготовність провадити вогневий бій і малу кількість вогневих засобів. Російські кавалеристи здобули важливі розвідувальні відомості, але не змогли визначити всього району зо-середження головних сил супротивника на початок операції. Вони добре здійснили прикриття розгортання російських військ. Зокрема неприємним сюрпризом для австрійців стала 8-а російська армія, оскільки відомостей про її зосередження у районі Проскурова вони не мали.

Звітряжна бойова діяльність кавалерії у перші дні війни не залишилася поза увагою вищого державного керівництва Росії.

У своїй телеграмі від 9 (22) серпня 1914 року імператор Микола II відзначив самовіддану роботу кінних частин. Зокрема, відзначалися доблесть 9-ї кінної дивізії у бою поблизу Залізців, Білгородських уланів в бою під Волочиськом, Інгерманландських гусарів під Збаражем, 11-ї кінної дивізії під час проведення розвідки тощо [1, арк. 35].

На початок наступу фронт 3-ї армії прикривався завісою армійської кавалерії, яка знаходилась: 11-а дивізія – у районі Демидівки, проводячи розвідку на Радзіхів–Буськ, 9-а і 10-а дивізії – у районі Вишнівця, розвідуючи на південний від залізниці на Львів, у напрямку на Золочів і Зборів.

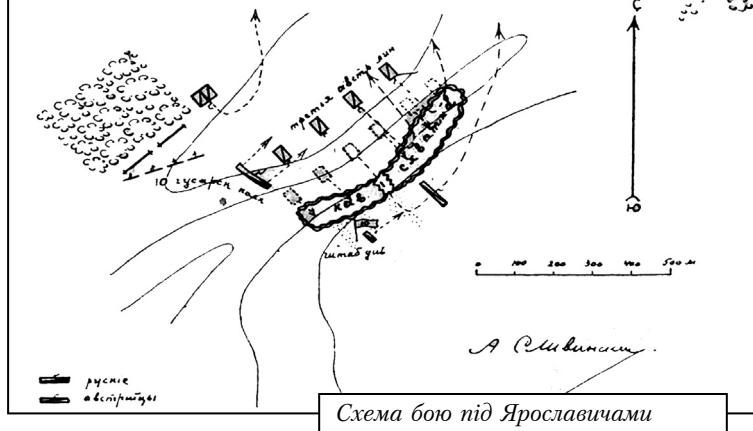
Перед фронтом 8-ї армії знаходились: 12-а дивізія у районі Вйтівці, проводячи розвідку на Тернопіль, 2-а зведена козача дивізія – у районі Городка, розвідуючи у смузі на південний від 12-ї дивізії до лінії р. Дністер, кавалерія Дністровського загону генерала О. Павлова проводила розвідку між Дністром і Прутом [3, 152–153].

Перехід у наступ призначався на 6 (19) серпня. Днем раніше 9-а і 10-а кавалерійські дивізії рушили у межі Австро-Угорщини для розвідки району Золочів–Зборів. Ці дивізії склали зведений кінний корпус,

КОННИЙ БОЙ

у д. Ярославиче 8/21 августа 1914 року.

Схема № 3.

який мав бути підсиленний 3-ю Кавказькою козачою дивізією, що зосереджувалася 6 (19) серпня поблизу Ізяслава, звідки скеровувалася на Вишгородок для розвідки району на південні від 9-ї і 10-ї кавалерійських дивізій.

Перші дні війни показали самовіддану бойову роботу російської кавалерії. 6 (19) серпня ескадрон 11-го Ізюмського гусарського полку під проводом штаб-ротмістра Зененкова на південний захід від Луцька атакував ескадрон 9-го Гондендного гусарського полку. У результаті, 60 угорських гусарів було зарублено і 112 взято у полон [19, 15]. 2-а зведена козача дивізія під проводом генерала Олександра Павлова відзначилася 10 (23) серпня у бою під с. Джурин, де билася проти переважаючих сил австрійців і завдала поразки кавалерії противника. У цьому бою серед інших відзначився осавул Євген Тихоцький, який на чолі своєї сотні першим напав на ворожу батарею і, перебивши всю прислугоу, захопив 4 гармати із зарядними скринями. У бою під м. Бучач відзначився хорунжий Костянтин Непокупний, який у бойовому роз'їзді з двома козаками атакував австрійську батарею,

перебив 9 бійців, сприяючи захопленню батареї і знищенню її прислуги [14, 62–63].

На правому фланзі 3-ї армії 11-а кавалерійська дивізія висуvalася для розвідки між рр. Буг і Стир у напрямку на Радзіхів і Буськ.

Командувач 8-ю армією генерал О. О. Брусилов найближчим завданням армії визначив досягнення лінії р. Збруч, а для розвідки противника висунув 12-у кавалерійську дивізію – в обхід верхів'їв р. Збруч у напрямку на Тернопіль і

2-у зведену козаччу дивізію – на фронт Теребовля–Чортків і у напрямку на Заліщики [3, 159].

8 (21) серпня 1914 року неподалік від с. Ярославичі відбувся найбільший у Першій світовій війні бій між кавалерійськими частинами, у якому російська кавалерія проявила особливе мистецтво і звитягу. Перемогу отримала 10-а кавалерійська дивізія генерала графа Ф. А. Келлера. До її складу входили Новгородський драгунський, Одеський уланський, Інгерманландський гусарський, Оренбурзький козачий полки і Донські батареї. Супротивником її була 4-а австрійська кавалерійська дивізія генерала Е. Заремба, що спільно з іншими частинами прикривала правий фланг району розташування австрійських військ.

Початок бою описує його учасник О. Сливинський: «Хвилина була жахлива. Противники, що прагнули перемоги, зійшлися обличчям до обличчя... Відчувалося, що зараз має відбутися щось довгоочікуване, але в той же час незвичайне, вирішальне і страшне... Порив і жах одночасно наповнювали серце... Напружені погляди жадібно вдивлялися то в рівну лінію австрійських

касок, то в сіро-жовті лави наших полків, що підходили риссю ...» [20, 11].

Побачивши, як з-за пагорбів виходять 6–8 ескадронів противника, генерал Ф. А. Келлер наказав драгунам і уланам (1-а бригада) атакувати противника, розгорнувшись в одну лінію, а двом гусарським ескадронам – йти на уступі 1-ї бригади і атакувати по можливості. Дивізія розгорнулася в одну лінію, а у її командира залишилася у резерві тільки неповна конвойна сотня і ординарці штабу. Коли росіяни, вже дещо розладні, на стомлених конях, досягли середини схилу пагорбів, з'явилися у відмінному порядку австрійські кавалеристи і атакували ворога. Попереду йшов особисто генерал Е. Заремба, за ним – 15-й драгунський полк.

О. Сливинський згадує перебіг бою: «Безформена маса, ..., гуділа і кружляла на одному місці. Ось, ..., улан, нанизавши на спис одного австрійця і не встигнувши вивільнити списа ..., захищається від удару іншого, вихопивши з зубів шаблю, б'є ворога, що наскочив, по голові і покінчивши таким чином з двома, несеться далі в пошуках нової здобичі... Тут же поруч, 10-го Драгунського полку поручник Кобеляцький шабельним ударом відсікає по лікті обидві руки ... австрійського майора; ... Далі – вершник, втративши коня, стоїть біля його трупа і, вперши спис одним кінцем в землю, іншим кінцем його насаджує австрійця, що наскочив» [20, 14].

Після рукопашного бою 15-го драгунського полку з російською 1-ю бригадою, необхідним стало втручання шести ескадронів другої австрійської лінії. Центр лінії росіян прорвався, і один австрійський ескадрон кинувся на штаб 10-ї дивізії. Конвойна сотня, посиlena ординарцями штабу, йде у контратаку, її командир пострілом з револьвера знімає з коня командира австрійського ескадрону, і останній, відмовившись продовжувати бій, повертає назад.

Тоді ж у бій вступила третя австрійська лінія – три–чотири ескадрони. Таке збільшення сил австрійців під час бою, коли

O. V. Сливинський

супротивники вже стомилися, могло привести до фатального наслідку для росіян. Ale 3-я лінія була взята у фланг гусарами, які встигли розгорнутися, а з протилежного флангу, обстрілювані російськими кулеметами, австрійці зупинились і повернули на захід. Підіймаючись з півдня на західні схили пагорбів, гусари помітили спочатку австрійську батарею, розташовану поблизу невеликого лісу. Один з ескадронів атакував її і захопив гармати, а австрійські артилеристи відступили у напрямку р. Стрипи. Одночасно була помічена 3-я австрійська лінія, що йшла в атаку, відкривши гусарам фланг. Її атакував один ескадрон, що не брав участі в бою.

Результатом вдалого втручання гусарів був загальний відступ австрійців до р. Стрипи. Росіяни не змогли переслідувати ворога, оскільки коні вже потомилися. Проте відхід австрійців не був легкий, на Стрипі з'явився 1-й Оренбурзький козачий полк, що йшов в авангарді. Зранку Келлер наказав козакам

Російські гусари у парадній формі

рухатися на північ. Поблизу Вовчківців козаки несподівано для себе зустріли батальйон, що йшов прямо на них. Кінна атака, проведена, вірогідно, частиною полку, зупинила батальйон, який почав окопуватися. Під час бою спішенні козаки атакою з фронту, що поєднувалася з охопленням правого флангу австрійців, займають село, два батальйони 35-го піхотного полку здалися повністю. Оренбуржці мали можливість переслідувати, що було негайно використано одним з командирів сотень, осавулом Полозовим, який тоді, коли головні сили полку були ще у Вовчківцях, кинувся до броду, де сотнею були порубані артилеристи, які щойно перед тим залишили свої гармати гусарам. Незабаром на допомогу підійшли інші сотні; вони атакували частини противника, що північніше намагалися перейти р. Стрипну. 15-й драгунський і 13-й

уланський полки понесли там великі втрати, особливо полоненими.

За даними В. Глаголєва, росіяни втратили вбитими одного офіцера і 7 солдатів, небагато поранених людей і коней, австрійці ж – 44 офіцери і 786 солдатів, з яких більше половини полоненими, і, крім того, переможці захопили більше 300 коней [8].

Австрійська кавалерія була достойним противником і билася хоробро. На підтвердження цього О. Сливинський згадує про близьку кінні атаки угорських гусарів поблизу Сатанова і Городка [20, 48]. Разом з тим, перші бої підтвердили перевагу російської кавалерії. Німці і австрійці у подальшому ухилялися від масових кінних зіткнень і у більшості випадків переходили до бою у пішому строю.

Бій 8 (21) серпня 1914 року – типовий зразок кавалерійського бою з усіма фазами розвитку, винятковий за кількістю учасників і сухо кавалерійськими прийомами. Можна стверджувати, що війна 1914–1918 років не знає прикладів, подібних кінному бою 10-ї російської і 4-ї австрійської кавалерійських дивізій [20, 47].

Увечері того ж дня 3-я Кавказька козача дивізія вибила противника зі Збаража і зайняла місто. Вночі на 8 (21) серпня Кам'янець-Подільський був, після недовгого зайняття австрійцями, захоплений частинами 1-ї Кубанської козачої дивізії. 9 (22) серпня увечері 2-а зведена козача дивізія оволоділа Чортковом, провадячи бій у пішому і кінному строю з частинами 1-ї австрійської кінної дивізії, що відійшли на захід [3, 162].

11 (24) серпня 3-я армія наступала до р. Буг і Золота Липа, сподіваючись, що 5-а армія досягне лівим флангом району Крилова, а 8-а – р. Стрипну. Кавалерія просувалася вперед, причому 11-а кавалерійська дивізія захопила переправу поблизу Руди, а зведений кінний корпус збив розвідувальні частини 4-ї австрійської кавалерійської дивізії, зайняв Золочів, після чого рушив до р. Золота Липа, висунувши 9-у кавалерійську дивізію у район Вишнівчика. 11-а

кавалерійська дивізія мала невелике зіткнення на переправі через Буг поблизу Руди і, підтримана 1-ю батареєю 69-ї дивізії, захопила її, та, перенісши розвідку на лівий берег у напрямку на Львів, виявила австрійці захопили всіх переправи на півден [3, 168]. У цій же дивізії відзначилися Ізюмські гусари. У вечірньому кінному бою з угорськими гусарами під Кам'янкою-Струмиловою на р. Буг вони врятували дивізійну кінну батарею, вже майже захоплену ворогом.

12 (25) серпня 10-а кавалерійська дивізія зустріла на Золотій Липі потужну піхотну сторожову охорону III-го австрійського корпусу, через яку проникнути не змогла [3, 162]. Зведений кінний корпус під натиском III-го і XII-го австрійських корпусів відходив у напрямку лівого флангу IX-го корпусу. Зранку 13 (26) серпня близько бригади 22-ї австрійської дивізії розгорнулися на висотах західніше Вишнівчика і почали тіснити 9-у кавалерійську дивізію. 10-а кавалерійська дивізія також почала відступ з району Чемеринців під натиском наступаючого XII-го австрійського корпусу [3, 170].

8-а армія 14 (27) серпня мала перейти у наступ, виконуючи наступний план дій: у разі можливого наступу супротивника Брусилов дає завдання атакувати лівий фланг ворога VII-м і XII-м корпусами і стримувати правий його фланг VIII-м і XXIV-м корпусами; 12-а кавалерійська дивізія на правому фланзі армії мала вести розвідку на Рогатин і сприяти VII-му корпусу. Кавалерія генерала О. Павлова зосереджувалася в районі Сарники для розвідки на Галич. Один козачий полк 2-ї Кубанської козачої дивізії з половиною батареї направлявся на Заліщики для зайняття цього міста з метою встановити зв'язок з Дністровським загоном [3, 174].

Зранку 14 (27) серпня корпуси 8-ї армії почали виконувати цей план, підтягуючи свої головні сили до Золотої Липи для переходу в наступ. Між тим, зважаючи на

тяжке становище Х-го корпусу біля Дунаїва і 25-кілометровий проміжок між внутрішніми флангами 3-ї і 8-ї армій, де перебувала тільки кавалерія: 9-а, 10-а кавалерійські і 3-я Кавказька козача дивізії в районі Двірці–Вержбів, а 12-а кавалерійська дивізія – у районі Демні, де вела успішний бій 13 (26) серпня з 8-ю австрійською кінною дивізією, командувач 3-ю армією генерал М. В. Рузський звернувся до Брусилова за підтримкою, з проханням направити її на Дунаїв. У результаті, 13-а дивізія VII-го корпусу від Бережан і 12-ї кавалерійська дивізія були направлені на Дунаїв [3, 177]. У районі Демні 2-й ескадрон охтирських гусарів несподіваною і шаленою атакою примусив утекти бригаду австрійських драгунів, втративши свого героя – командира, старшого із трьох братів Панаєвих – Бориса [10, 208]. На чолі ескадрону він сміливо атакував кінноту ворога, був поранений у ногу, але продовжував вести своїх гусарів в атаку. На плечах супротивника ескадрон увірвався в село, пройшов його, а далі, під сильним фланговим вогнем, – через міст і греблю. Б. Панаєв, поранений ще й у живіт, продовжував вести ескадрон на супротивника, що засів у лісі. Гусари зіткнулися з лавами австрійців. Наткнувшись на дріт, командир наказав рубати його, але загинув, вбитий двома кулями в серце і скроню. Ескадрон виконав завдання, а Б. Панаєв був єдиним вбитим у цій атаці з російської сторони. Посмертно він був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня [14, 62].

16 (29) серпня, під час бою поблизу Перемишлян, зведений кінний корпус, підтримуючи наступ лівого флангу 9-ї піхотної дивізії, розгорнув 10-у кавалерійську дивізію поблизу Янчина. Проте, зважаючи на сильний вогонь з західного берега Гнилої Липи, 10-й кавалерійській дивізії також не вдалося цього дня переправитися через річку. Інші дивізії кавалерійського корпусу залишилися в районі Вержбі–Стриганці, знаходячись за 18 км. від фронту [3, 194]. Як бачимо, командування не змогло вчасно

визначити завдання кавалерії і ввести її у бій, як того вимагала обстановка.

Після захоплення 9-ю дивізією західного берега, 10-а кавалерійська дивізія перевелися через Гнилу Липу і розпочала переслідування XII-го австрійського корпусу, рухаючись на північ. Наздогнавши австрійську колону, 10-а кавалерійська дивізія обстріляла її з гармат і примусила поспішно відступити на Свірж. Після цього, дірогою від Брюховичів на Свірж була виявлена друга колона, яку атакували у кінному строю Інгерманландські гусари, які відкинули 5 ліній австрійської піхоти, що наступали на нього, і захопили один кулемет. Головні сили 10-ї кавалерійської дивізії під час нової атаки відкинули австрійців і погнали їх назад на піхоту Х-го корпусу; її австрійці частково і здалися. Під час бою 10-а кавалерійська дивізія захопила 4 гаубиці і багато полонених. При цьому, командир XII-го австрійського корпусу генерал Кевеш сам мало не потрапив у полон [10, 209]. Після кінної атаки, дивізія зібралась на ночівлю у районі Хлібовичів, 5 км південніше Свіржа. Сторожова охорона і роз'їзди спостерігали, як цілу ніч районі відходили на Львів піхотні частини XII-го австрійського корпусу. Цим переслідування, після успішного прориву позиції, і обмежилося, оскільки 3-я Кавказька козача дивізія у переслідуванні австрійців участі не брала, провадячи розвідки зі свого району у напрямку на Бібрку і Стржелиску, а 9-а кавалерійська дивізія була спрямована на північ, у район XXI-го корпусу. Під час бою під Галичем 16 (29) серпня австрійці скрізь змушені були перейти до оборони, а на 15-кілометровій ділянці в районі Перемишлян і південніше покинули свої позиції і відступали на Свірж. В утворений прорив проникла 10-а кавалерійська дивізія, яка, переслідуючи супротивника, дійшла до околиць Свіржа, тобто на 15 км. у глибину розташування ворога. Неподалік знаходились 12-а кавалерійська, 3-я Кавказька козача дивізії і п'ять дивізій Х-го і VII-го

корпусів, які не тільки не брали участі у розвиткові прориву і переслідуванні супротивника, а й навіть наступного дня діяли пасивно. А між тим, XII-й австрійський корпус після п'ятиденних боїв був цілком небоєздатний [3, 199]. А. Коленковський слушно вказує, що цей короткий приклад служить доказом того, що може зробити заповзятлива кіннота на чолі з енергійним начальником. Цей же приклад показує, наскільки інколи недооцінювалося значення в бою кавалерії, оскільки атаки її залишилися без підтримки з боку інших кавалерійських дивізій [11, 248–249].

У 8-й армії 12-а кавалерійська дивізія генерала Каледіна 17 (30) серпня ліквідувала намічений прорив австрійців поблизу Руди. О. Брусилов згадує: «Щоб зупинити натиск противника, генерал Каледін спішив три полки, маючи у резерві Охтирський гусарський полк і один ескадрон білгородських уланів; 2-а зведена козача дивізія заповнила розрив, який виявився між VIII-м і XXIV-м корпусами. Оскільки спішенні частини 12-ї кавалерійської дивізії, очевидно не могли зупинити численного противника, що наступав, то у цій крайності генерал Каледін пустив у кінну атаку сім ... ескадронів, які самовіддано і шалено кинулися на ворога. Ця атака врятувала становище. Австрійці, що наступали, у повному безладі кинулися назад і потім обмежилися стрільбою на місці, але у наступ вже більше не переходили». Далі О. Брусилов продовжує: «Я поставив ... Каледіну у провину те, що він спочатку спішив сімнадцять ескадронів, хоча він не міг не усвідомлювати, що максимум 2 тисячі стрільців не можуть зупинити не менше двох-трьох дивізій піхоти. Замість цієї невдалої спроби чи не краще було б, обравши момент, атакувати австрійців всіма 24 ескадронами у кінному строю при допомозі кінно-артилерійського дивізіону і ... кулеметної команди» [2, 113]. Слід визнати, що обстановку розумів найкраще, все ж таки, Каледін, і тому він вирішив вести атаку лише 7 ескадронами. У

свою чергу, А. Керновський значною мірою вносить ясність: «Генерал Брусилов, ..., звинувачує ... генерала Каледіна у тому, що він поблизу Руди вів піший бій трьома полками, кинувши у кінну атаку одних охтирців, коли б міг атачувати всією дивізією. Генерал Брусилов несправедливий. Наказ його Каледіну того дня виголошував буквально: «12-й кавалерійській дивізії — вмерти. Вмирати не відразу, а до вечора! Генерал Каледін і діяв в дусі цього наказу, затягнувші бій до вечора, чого можливо було домогтися тільки пішим строем. Атака всією дивізією у кінному строю відповідала б наказові «вмерти відразу» [10, 220]. 12-а кавалерійська дивізія у перший день бою на Гнилій Липі зайняла розрив між двома корпусами і за власною ініціативою боролася з переважаючими силами противника до підходу 12-ї піхотної дивізії [2, 100]. Каледін, отримавши від розвідки відомості про рух противника через ліс у напрямку до переправ через Гнилу Липу поблизу с. Руди і Кліщівки, спішив всю дивізію і зайняв підлеглою артилерією позиції, витримав запеклий бій, і, незважаючи на значні втрати, випередив прорив переважаючого противника і протримався до підходу піхоти. Спішеними охтирськими гусарами керував полковник Микола Одинцов. Він, при обході значними австрійськими силами лівого флангу ХХIV-го корпусу, кинувся в атаку 4-ма ескадронами під сильним рушничним і кулеметним вогнем, выбив противника з села і примусив його відійти, чим затримав наступ австрійців на лівий фланг. Тоді ж відзначився 12-й Білогородський уланський полк полковника Вацлава Тусського. Протягом 10 годин улани під рушничним, кулеметним і гарматним вогнем відбили 2 атаки австрійців. Двічі поранений, командир полку постійно керував його діями. Через два дні охтирські гусари під проводом підполковника Володимира Вишневського, що повів в атаку 1 лінію розімкнутих 3 ескадронів, довели її до удару холодною зброєю, незважаючи на потужний вогонь противника. Кавалерію підтримала 5-а Дон-

Гусар Ізюмського полку

ська батарея військового старшини Іллі Седова, що на відстані 300-400 сажнів від наступаючого противника під ворожим вогнем сприяла кінним атакам [14, 62–64].

У ході розвитку прориву в районі Перешиблян 18 (31) серпня дії 10-ї кавалерійської дивізії були обмеженими. Вони рушили у західному напрямку на півден від Бібрки на Сарники-Лань. Дивізія обстріляла гарматним вогнем велику колону частин ХІІ-го австрійського корпусу, а ще через кілька кілометрів, поблизу с. Сарники, зустріла велику колону обозів, яку також обстріляла, і, продовжуючи рух на захід, у с. Лань була зустрінута вогнем супротивника, що займав це село силами одного батальйону з двома кулеметами. Після невеликої перестрілки, 10-а дивізія повернулася назад і заночувала в районі Лубечка. З-я Кавказька козача дивізія наступала перед фронтом Х-го корпусу і 19 серпня (1 вересня) зосередилася у районі Старе Село [3, 204].

18 (31) серпня кавалерія просунулася на захід, зайнявши 12-ю кавалерійською

дивізією Суходоль, а кавалерією Павлова – Ходорів, проводячи обома дивізіями розвідку переправ через Дністер [3, 206]. 12-а кавалерійська дивізія зосередилася поблизу Щирця. Кавалерія О. Павлова у складі шести козацьких полків 23 серпня (5 вересня) була зосереджена у районі Пясечно на правому березі Дністра з метою відрізати шлях відступу гарнізону Миколаївської фортеці [3, 222].

21 серпня (3 вересня), частини 3-ї російської армії без бою зайняли покинutий австрійцями Львів. Тоді ж штаб 8-ї армії отримав донесення від командира 12-ї кавалерійської дивізії, що один з його роз'їздів увійшов у Львів, вільний від ворога, і мешканці зустріли офіцера з 12 драгунами дуже привітно [2, 103]. Це був роз'їзд від 12-го Стародубівського драгунського полку. Проте, південніше Львова росіяни ще вели бої з окремими австрійськими частинами. Того ж дня роз'їзд Охтирського гусарського полку корнета Ільяшенка відзвітував, що австрійці залишили Львів. Другий ескадрон на південь від Львова, поблизу с. Зубра атакував піхоту ворога, яка здалася у полон (0,5 роти). Отримавши звістку, що австрійці покинули Львів, Каледін круто змінює рух дивізії на захід на с. Наварія, з метою переслідування відступаючих австрійців від

Львова на Городок з півдня. У напрямку села Наварія було вислано роз'їзд Охтирського полку поручника Скачкова. Спускаючись з роз'їздом дорогою на Наварію і не дійшовши до неї приблизно півтори версти, дозори надто близько наблизились до окопу, в якому праворуч і ліворуч від шосе сиділи австрійці. Роз'їзд наткнувся на австрійську стрілянину. Все відбулося так несподівано, що він змушений був відступити. Було поранено тільки одного гусара. Генерал Каледін викликав артилерію і відкрив вогонь по окопах, а на південь в обхід були спрямовані два ескадрони Охтирського полку з қулеметами. Скорі австрійці кинулися тікати, і коли росіяни просунулися дещо вперед, то побачили поблизу с. Наварія великий австрійський табір. Російська артилерія відкрила побіжний вогонь і навела на австрійців паніку. Але скоро австрійці самі відкрили сильний артилерійський вогонь, прикрилися сильним ар'єргардом і не давали частинам дивізії ворога подолати перевізну поблизу с. Наварія. Каледін, залишивши тут невеликий заслін, з рушив дивізією на південь.

М. Головін вказує, що російські війська, які рухалися на захід, зустрічали супротив з боку ар'єргардів австрійських військ, які відходили до р. Верещиці. Він зазначає, що

генерал Каледін знахтував дешевими лаврами зайняття покинутого ворогом Львова. Він правильно врахував, що це зробить піхота, від кавалерії ж вимагається безперервне переслідування ворога, що відступав [6, 168-169].

Кавалерія взяла участь у Городоцькому бойовищі, що розпочалося 22 серпня (4 вересня). У складі 3-ї армії перебували: XXI-й, XI-й, IX-й, X-й і XII-й корпуси з 9-ю

Рух кінноти перед атакою

і 11-ю кавалерійськими і 3-ю Кавказькою козачою дивізіями (всього 14 з половиною піхотних і 3 кінних дивізії). У 8-ї армії Брусилова залишилися VII-й, VIII-й і XXIV-й корпуси з 10-ю і 12-ю кавалерійськими, 2-ю зведену козачою, 1-ю і 2-ю Кубанськими козачими дивізіями і Дністровський загін (71-а дивізія, 1-а бригада 12-ї дивізії, Терська козача дивізія, 4 роти і 4 сотні прикордонної охорони), всього 8,5 піхотних і 6 кавалерійських дивізій [3, 231].

9-а кавалерійська дивізія, діючи на правому фланзі ХХІ-го корпусу через Сокаль і Варенж, напала на тили XIV-го австрійського корпусу і захопила 30 зарядних скринь і полонених 14-го гаубичного дивізіону. 11-а кавалерійська дивізія, що діяла на лівому фланзі ХХІ-го корпусу, при підтримці 176-го полку з 22 серпня (3 вересня) мала завдання оволодіти Равою-Руською. На захід від Буди зав'язався бій з бригадою 19-ї австрійської дивізії. Розвідка 11-а кавалерійської дивізії виявила підхід з півночі до Гуйчі до бригади піхоти (19-ї австрійської дивізії) і зміцнення ворогом позиції на 2 км. південніше Рави-Руської. IX-й корпус наступав уздовж шосе на Раву-Руську, і 23 серпня (5 вересня) виявив там великі ворожі сили. На це вказували донесення дивізійної кавалерії, що провела поблизу с. Добросин вдалий бій з розвідувальними ескадронами 6-ї австрійської кавалерійської дивізії і відомості від начальника 11-ї кавалерійської дивізії, що просив підтримати 176-й полк, який вів бій з 19-ю австрійською дивізією західніше с. Буди [3, 237-238]. Корпуси 8-ї армії після оволодіння Миколаєвом провадили перегрупування і висувалися під прикриттям 10-ї і 12-ї кавалерійських дивізій на Городоцьку позицію [3, 240-241].

8-а армія повинна була прикривати шляхи на Львів з метою забезпечити лівий фланг фронту з боку Городоцької позиції, Карпатських проходів і з району Задністров'я. Для глибокої розвідки висувалися: кінний загін О. Павлова (2-а зведені і 2-а Кубан-

ська козачі дивізії) головними силами на Стрий, а авангардами – до Дрогобича–Долини. Завдання загону – розвідка на Самбір–Перемишль і в бік гірських проходів з метою вияснити, які сили супротивника відійшли за Карпати, і для своєчасного виявлення наступу ворога на Миколаїв; у районі Галича залишалася бригада 49-ї дивізії; у Станиславові розмістилась 1-а Кубанська козача дивізія, яка мала бути змінена 2-ю Терською козачою, завданням якої було зайняти авангардами Яблонку–Делятин–Коломию та прикривати фланг і тил 8-ї армії з боку Сигота і Бистриці, а також влаштовувати і забезпечити переправу поблизу Галича. Після зміни 1-а Кубанська козача дивізія повинна була перебазуватись у Стрий [3, 243-244].

25 серпня (7 вересня) на фронті 8-ї армії було виявлено наступ частин 3-ї і 2-ї австрійських армій. На правому фланзі, в районі Янува, знаходилася 10-а кавалерійська дивізія, яка, розвідуючи на Яворів, просувалася на захід від р. Верещиці і виявила, що всі переправи перед центром Городоцької позиції від с. Добростани до Городка були зайняті ворогом і укріплені. У районі східніше Камінного броду 10-а кавалерійська дивізія спільно з авангардом 65-ї дивізії XII-го корпусу потіснила передові частини XI-го австрійського корпусу [3, 247-248]. Крім наступу на XII-й корпус, супротивник наступав від Комарна на Щирець полком піхоти з 8 гарматами. Під вогнем 12-ї кавалерійської дивізії, що займала район Щирця, противник відійшов на захід. Дії інших частин 8-ї армії на південному березі Дністра цього дня звелися до подальшого просування 1-ї Кубанської, Терської козачих дивізій і Дністровського загону на Станиславів і до висунення кавалерії загону Павлова на Стрий, де вона провела успішний бій з частинами 5-ї австрійської кавалерійської дивізії, що підтримувалася піхотою [3, 248].

Вночі на 27 серпня (9 вересня) 11-а кінна дивізія з району XI-го корпусу йшла

маршем на Вальдорф, отримавши завдання спільно з 10-ю кавалерійською і 3-ю Кавказькою козачою дивізіями діяти на лівому фланзі Х-го корпусу і стримувати австрійців, якщо би вони продовжували прориватися між 3-ю і 8-ю арміями [3, 255].

Зранку 28 серпня (10 вересня) було виявлено наступ VII-го і IV-го австрійських корпусів і групи Карга на позиції ХХІV-го корпусу, які поступово були оточені з обох флангів. VII-й австрійський корпус, з величими втратами, поступово рухався вздовж правого берега р. Щирець, загрожуючи обійти відкриті фланги VIII-го і ХХІV-го корпусів, між якими був не зайнятий військами проміжок до 6 км. IV-й австрійський корпус, форсувавши р. Щирець, збив частини 49-ї дивізії і 4-ї стрілецької бригади і захопив на лівому березі висоти поблизу Пісок, Попелян і Черкас. Група Карга, діючи спільно з IV-м корпусом, наступала на північний схід на Демніо і атакувала Миколаїв. До полудня наступ австрійців був успішним під слабким вогнем двох кінних батарей 12-ї кавалерійської дивізії від Демні і батареї 14-го стрілецького полку від Миколаєва, що дало можливість ворогові зайняти правий берег р. Щирець і частково перебратися на висоти лівого берега.

Близько першої години дня до переваги поблизу Розвадова підійшли передові підрозділи кінного загону О. Павлова, який зайняв вигідне положення відносно наступаючих австрійців, розгорнув шість кінних батарей у районі Дроховичів і повів наступ спішеною кавалерією спільно з 14-м стрілецьким полком проти правого флангу австрійців. Поява кавалерії і сильний фланговий вогонь зупинили наступ 103-ї бригади ландштурма, частини якої після 16 годин очистили лівий берег, але просування інших частин групи Карга (38-а дивізія і 40-а бригада ландштурма) продовжувалося до вечора. Зранку 29 серпня (11 вересня) частини ХХІV-го корпусу були відведені ще на 5-6 км і зайняли новий рубіж спільно з 18-м Оренбурзьким козачим полком.

Близько четвертої ранку австрійці атакували їх, але були зупинені. Подальші їх атаки були відбиті [3, 273–274].

Так закінчилася Галицька битва. Наведені приклади свідчать, що кавалерія взяла у ній активну участь. Вона здійснювала прикриття розгортання російських військ, провадила розвідку, здійснювала кінні атаکи, часто успішно діяла у пішому строю, підтримуючи, а інколи й рятуючи свою піхоту і артилерію. Проте, незважаючи на помітні успіхи у її використанні, мали місце приклади невдалого застосування цього роду військ, всі можливості якого не були використані російським командуванням. Часто про кавалерію просто забували, а іноді вводили у бій із запізненням. Озброєння кавалерії не повністю відповідало умовам ведення вогневого бою. Тому стратегічна розвідка кавалерії не досягла очікуваних результатів тоді, коли кавалерія зустрічала навіть невеликі піхотні частини противника. Разом з тим, користуючись маневриністю кавалерії, російське командування скерувує її у райони, що перебували під загрозою, у прорив або на фланги армій, де вона, як правило, в спішених лавах стримувала наступаючу піхоту ворога [3, 355].

Проведене дослідження дозволяє визначити найкращих кавалерійських начальників і найкращі частини кавалерії. До перших слід віднести генералів О. М. Каледіна і Ф. А. Келлера. Каледін був авторитетним командиром і користувався пошаною підлеглих. Е.-Г. Валь свідчить: «Солдати інстинктивно відчували силу особистості ... Каледіна, сліпо довіряли йому і любили його, незважаючи на суровий вигляд і суровість. В офіцерському середовищі він користувався ще в мирний час винятковою повагою». Відзначається і його високий професіоналізм: «Каледін прекрасно організував розвідку дивізії. Він вимагав від полків присилати найкращих офіцерів-розвідників ..., особисто з кожним спілкувався і сам диктував їм завдання, завжди конкретне і ясне; офіцер виступав с роз'їздом, точно

знаючи, що саме він повинен доставити начальникові і що важливо встановити у даній обстановці. В усіх полках дивізії були офіцери, що зарекомендували себе попередньою роботою, як відважні розвідники і як видатні начальники роз'єздів, на точність донесень яких можна було безумовно покласитися. Каледін їх знав особисто, знав і їх особливості. Залежно від завдання він обирає най придатнішу людину» [4, 4].

Авторитетним і здібним командиром був генерал Ф. А. Келлер. Мемуаристи згадують: «... Келлер був суворим, ... начальником і командиром, але у той же час ... уважним і сердечним батьком своїх підлеглих. ... Ніхто так сильно не переслідував найменші упущення, але ніхто не вмів так просто, відверто і доброзичливо підійти до солдатського середовища, зрозуміти його потреби і побажання, як то завжди вдавалося графові. ... Підлеглі боялися, але були вірнійому, любили і схилялися перед могутньою особистістю, залишою волею і невтомною енергією свого Начальника. ... Келлер мав тільки властиву видатним воєначальникам здатність наелектризовувати війська, ... тягнути масу на найнебезпечніші заходи, на близьку подвиги і на тяжкі жертви ..., не випадково встановився цей живий зв'язок між командиром і військами. ... Келлер ... не

тільки добре знав всіх своїх офіцерів, але і кожного солдата і козака. ...» [19, 26–27]. Каледін і Келлер відзначалися хоробрістю, високим професіоналізмом, користувалися заслуженим авторитетом у військах.

Найкращими кавалерійськими з'єднаннями під проводом видатних начальників були, безумовно, 10-а і 12-а кавалерійські дивізії. 10-а дивізія завоювала славу в перші ж дні війни, вдало провівши бій під Ярославичами і у подальших боях, а 12-а прославилася знаменитою атакою 2-го ескадрону охтирців Бориса Панаєва поблизу Демні на австрійську драгунську бригаду; ця ж дивізія врятувала 8-у армію, провівши бій під Рудою. Найбільш заслуженим був 12-й Охтирський гусарський полк. За оцінками А. Керновського, завзято бились у Галичині 9-а і 11-а кавалерійські, 2-а зведена козача дивізії й інші частини [10, 222–223].

Таким чином, російська кавалерія у Галицькій битві засвідчила свою безумовну перевагу над кавалерією ворога, унаслідок чого останній уникав кінних боїв з росіянами. Солдати і офіцери – кавалеристи здійснили чимало близькуих подвигів. Відомості про них можливо використовувати у військово-патріотичному вихованні сучасного покоління захисників Батьківщини.

ДЖЕРЕЛА

1. ЦДІА України. – Ф. 442: Канцелярия Київського, Подольського и Волинського генерал-губернатора. – Оп. 864, спр. 237 : Дело с приказами командующего войсками Юго-Западного фронта, 1914 г.
2. Брусилов А. Мои воспоминания : Воспоминания. Мемуары / А. А. Брусилов. – Мн. : Харвест, 2003. – 432 с.
3. Белой А. Галицийская битва. – М., 1929.
4. Валь Э.-Г. Кавалерийские обходы ген. Каледина 1914–1915 гг. – Таллин, 1933.
5. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 38–55.
6. Головин Н. Из истории кампании 1914 г. Дни перелома Галицийской битвы (1–3 сентября нового стиля). – Париж, 1940.

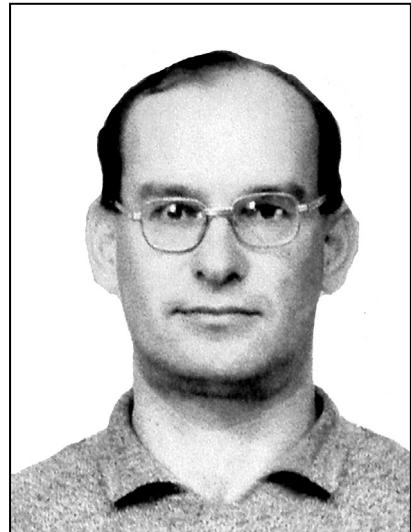
7. Гордеев А. История казаков. Великая война 1914–1918 гг. Отречение государя. Временное правительство и анархия. Гражданская война. – М. : Страстной бульвар, 1993.
8. Глаголев В. Бой под Олеевом // Режим доступу: <http://www.grwar.ru/library/Glagoleff-Oleyuv/index.html>.
9. Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне / К. А. Залесский. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; ООО «Издательство Астрель», 2003. – 894 с.
10. Керновский А. История Русской Армии. – М. : Воениздат, 1999. – 781 с.
11. Коленковский А. Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г. – М. : Воениздат НКО СССР, 1940. – 368 с.
12. Корниш Н. Русская армия 1914–1918 / Н. Корниш; Пер. с англ. А. И. Дерябина; Худож. А. Карапук. – М. : АСТ Астрель, 2006. – 69 с.
13. Краснов П. Воспоминания о Русской императорской армии / П. Н. Краснов; Предисл. К. Н. Хохульникова. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 608 с.
14. Летопись войны 1914–1917 гг. – [Пг.], [Еженедельник]. Вып. 1–132. – Ред.-изд. Д. Дубенский. Репринтное издание. – Кн. 7. – Вып. 31 – 35 (489–568 с.) – Х. : САГА, 2008. – 104 с.
15. Ненахов Ю. Кавалерия на полях сражений XX века: 1900–1920 гг. / Ю. Ю. Ненахов. – Минск : Харвест, 2004. – 512 с.
16. Образцов И. Русская императорская кавалерия // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 6. – С. 57–64.
17. Оськин М. Галицийская битва. Август 1914. – М. : Цейхгауз, 2006. – 48 с.
18. Ростунов И. Русский фронт Первой мировой войны. – М. : Наука, 1976. – 387 с.
19. Рубец И. Конные атаки Российской Императорской Кавалерии в первую мировую войну // Военная быль. – 1964. – №68. – С.15-18.
20. Сливинский А. Конный бой 10-й кавалерийской дивизии генерала графа Келлера 8/21 августа 1914 года у д. Ярославице. – Сербия, 1921.
21. Щербачев Д. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й Корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. // Военный сборник. – Кн. 10, 11. – Белград, 1929, 1930.

СФРАГІСТИКА

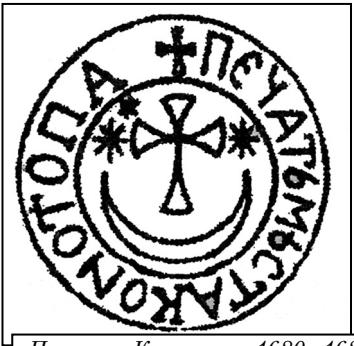
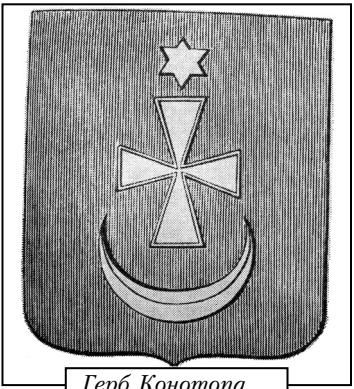
ГЕРБИ ТА ПЕЧАТКИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ: КОНТОПІЧНА

Ігор Ситий,
науковий співробітник
Чернігівського краєзнавчого музею

Згідно з історичними джерелами, Конотоп був заснований ще до 1635 року шляхтичем Підковою і називався тоді Ново-селицею [7, 63]. За останніми даними, Конотоп, одночасно з Батурином, заселявся у 1636 році урядниками київського каштеляна О. Пісочинського [3, 277; 444]. Осадчим Конотопа був Станіслав Сосновський, зафіксований як місцевий староста з травня

1637 року [3, 278]. В околицях міста було декілька фільварків каштеляна [3, 342]. Поступово цей населений пункт перетворився на значний ремісничий центр Чернігово-Сіверщини [3, 373], у якому почали проводитися ярмарки [3, 382]. Конотопські купці налагодили торгівлю з Московіциною. У свою чергу, московські купці торгували у місті соболями та іншим хутром [3, 388].

У 1640 році власник міста О. Пісочинський побудував фортецю та перейменував на «Конотоп», за назвою річки Конотопки [7, 63]. У жовтні 1643 року містечко купив коронний канцлер Є. Оссолінський [3, 162]. 11 квітня 1644 року у Конотопі був відкритий митний пункт, і він отримав статус міста [3, 188]. У 1638–1641 роках тут нараховувалося 78 димів [3, 444].

Зовнішнім атрибутом міста став герб – золотий хрест, під ним срібний півмісяць, угорі – зірка [7, 63]. Це був типовий за своїми емблемами міський герб Лівобережної України, що їх надавали містам польські королі при проведенні на цих теренах активної колонізаційної політики у першій половині XVII століття. Схожі емблеми спостерігаємо на гербах Зеньківа, Миргорода, Борзни, Погара [7, 61–65]. 4 червня 1782 року герб був підтверджений і царською владою [7, 96; 1, 191].

У 1649 році Конотоп згадується як сотenne містечко Чернігівського полку, а у 1654–1782 роках – Ніжинського. Символи міста знаходимо на печатах XVII–XVIII століття. Печатка 1671 року кругла, діаметром 21 мм. На ній зображене розширений хрест, навколо нього чотири шестипроменеві зірки, здолу півмісяць, що лежить рогами догори. Напис по колу: « + ПЕЧАТЬ • М...СТА • КОНТОПА » [6, 129]. Печатка 1680 року має таку ж емблематику, але менша за розміром – 18 мм. Напис відсутній [6, 129]. Печатка 1680–1688 років кругла, діаметром 22 мм. У полі печатки – лапчастий хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч восьмипроменеві зірки, праворуч згори – шестипроменева зірка. Напис по колу: « + ПЕЧАТЬ МСТА КОНТОПА » [6, 129]. Печатка 1698–1699 років такого ж розміру. У полі – хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві шестипроменеві зірки. Напис по колу: « + ПЕЧАТЬ МИСТА КОНТОПА » [6, 129–130]. На початку XVIII століття конотопська печатка зазнає певної модифікації. Печатка 1701–1707 років кругла, діаметром 23 мм.

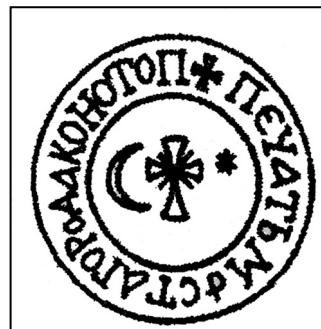
У полі – лапчастий хрест у сяйві, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч семипроменева зірка. Напис по колу: « + ПЕЧАТЬ МІСКАЯ • ГОРОДА • КОНТОП» [6, 130]. Розмір печатки 1709–1735 років дещо збільшується – 25 мм. У полі печатки розширеній хрест у сяйві, праворуч півмісяць рогами вліво, ліворуч восьмипроменева зірка. Напис по колу: « + ПЕЧАТЬ • МІСКАЯ • ГОРОДА • КОНТОП» [6, 130]. Печатка 1741–1749 років трохи більша. Її діаметр досягає 26 мм. У полі – розширеній хрест, праворуч підкова, що лежить кінцями вгору, ліворуч шестипроменева зірка і півмісяць, що лежить рогами вправо. Напис по колу: « + ПЕЧАТЬ ГОРОДА КОНТОП МІСКАЯ» [6, 130]. Отже, до сталої християнської емблематики додається підкова. Що це? Віddзеркалення панівного статусу козацтва? Чи просто якась рефлексія? Згадали про засновника міста Підкову? У такий спосіб відобразили легенду про назву міста? На жаль, брак джерел не дозволяє дати однозначну відповідь.

Мала свою печатку і Конотопська сотня. Печатка була овальної форми, розміром 24×23 мм. У полі – розширеній хрест, праворуч шестипроменева зірка і півмісяць рогами вліво, ліворуч підкова, що лежить кінцями додолу. Напис по колу: «ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЕЖИНСКОГО СОТНИ КОНОТОПСКОЇ». Ця печатка вживалася сотенною канцелярією протягом 1762–1782 років [6, 77]. Видається, що зразком для неї послугувала міська печатка зразка 1741–1749 років, хоча, можливо, все було навпаки.

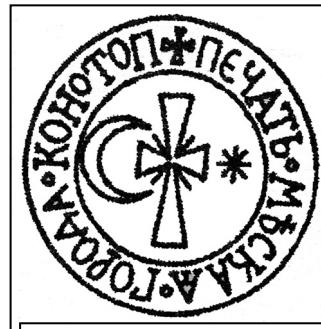
Як годиться, мали свої печатки і представники конотопської старшини. На печатці 1683 року конотопського сотника Федора Кандиби у щиті були зображені кроква у вигляді косинця, яку угорі супроводжували 2 восьмипроменеві зірки, а внизу – 1 восьмипроменева зірка; над щитом – корона, на якій сидить птах. Навколо літери: «Ф К С К» («ФЕДОР КАНДИБА СОТНИК КОНОТОПСКИЙ») [5, 67]. Але

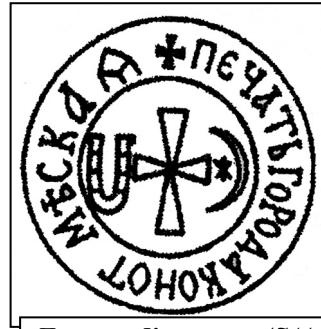
Печатка Конотопа, 1698–1699 pp.

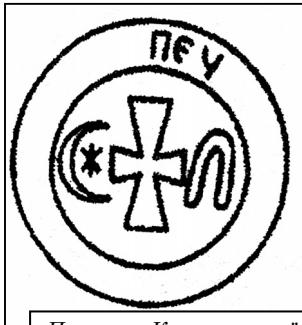
Печатка Конотопа, 1701–1707 pp.

Печатка Конотопа, 1709–1735 pp.

Печатка Конотопа, 1741–1749 pp.

Печатка Конотопської сотні

Герб конотопського сотника

Герб Кандиб

Печатка Ф. Кандиби

coli Kandyba zaimav urяд korсun'skogo polkovnika, viн prikladav do dokumentiv zovsim іnшу pechatku. Napriklad, na kупчому zapisi vіd 3 жовtnя 1670 roku bachimo пaperovo-voskovu pechatku, na zelenomu vosku, vos'mikutnoi formi, rozmirom 30x25 mm. Zobrazhenia: u щitі - serце, prostormlene dwoma shabliami, nad щitom kronovaniy sholom z tryoma pіr'їnami, navko щita roslinniij ornament ta lіteli «Ф К П В Е Ц П Р В З К» («Fedor Kandyba Polkovnik Vojiska Ego Цarskogo Pre-svetlogo Velichestva Zaporozkiho Korсunskiy») [8].

Nashchadki znatnogo vіj'skovoго tovariша i konotop'skogo zhityela Ananija Lazarenka koristuvалися pol'skym herbom «Leski»: u blakitnemu щitі dwi sobaki, sto'di oda do odnoi spinami; nad nimi - chervona stіna; nad щitom - korona, z яkoj vihodit sobaka [5, 91]. Cim же herbom koristuvалися i nashchadki Klymentija Lazkevicha (1737 p.) [5, 91].

Pольсьkiй herb «Pobug» vikoristovuvali u svoїх pechatkah nashchadki konotop'skogo sotennogo pisarya Ivana Fialkov'skogo: u blakitnemu щitі - srіbna pidkova, uvinczana zolotim хрестом; nad щitom korona, z яkoj vihodit sobaka [5, 192].

Герб Лески

Герб Побуг

Цікава печатка сотенного конотопського писаря Федора Полонського. На червоному сургучі, кругла, діаметром 14 мм. Зображення: у щиті – три голови оленів, над щитом – птах, обабіч якого дві зірки. Печаткою був скріплений купчий запис від 15.05.1777 р. з таким приписом: «вишеписанному купчemu запису... сведоми и во свидетелство... своеручно при печатех подписалися сотенный конотопский писар Федор Полонский....» [4].

Птаха бачимо й на печатці бунчукового товариша Адама Столповського. Вона відтиснута на червоному сургучі, овальної форми, розміром 17×15 мм. Зображення: птах, який тримає у дзьобі квітку. Печатка прикладена до «Обязателства» від 19.05.1772 р. [2].

Окрім старшини, печатки побутували й у середовищі рядового козацтва. Наприклад, круглою печаткою, діаметром 15 мм, на червоному сургучі, із зображенням оленя, обабіч якого дві гілки, засвідчили свої підписи у 1777 році Хома Ніколаєнко, козак Конотопської сотні, та Василь Велентей, козак Ніжинського полку [1; 2; 4; 5; 7].

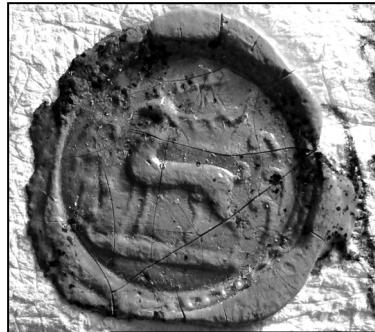
Підсумовуючи наведений вище матеріал, можемо сказати, що конотопська геральдика та сфрагістика доби Гетьманщини розвивалася у відповідності до загальних ознак цих складових українського суспільства. Це – панування самобутньої військово-християнської та гербової емблематики, широке використання печаток усіма верствами козацтва, нехтування ієрархією кольорів відбитка печатки у відповідності до соціального статусу, використання прикладних наперово-воскових та сургучевих печаток, вільне поводження з емблематикою та символікою, вплив на останню відповідної польської та російської традиції, взаємопов'язаність міської та козацької сфрагістики.

Печатка Ф. Полонського

Печатка А. Столповського

Печатка Х. Ніколаєнка та В. Велентея

ДЖЕРЕЛА

1. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України. – К. : Брама, 2001.
2. Дело Андрея Павловича Полетики и бунчукового товарища Петра Ласкевича о захвате принадлежащих к с. Коровинцам земель (1750–1779) // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), Архивные материалы Полетик (1653–1885). – інв. № Ал 502/60, док. № 21.
3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К. : Темпопра, 2006.
4. Купчий запис на комору в Конотопе А. Редки Ивану Лазоревскому (1777) // ЧІМ. – інв № Ал 913. – 2 арк.
5. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К. : Либідь, 1993.
6. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків : Східний інститут українознавства ім. Ковальських, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2003.
7. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К. : Наук. думка, 1986.
8. Универсал и купчая, выданные гетманом П. Дорошенком (1668, 1670). ЧІМ, Архивные материалы гетманов Украины: универсалы, грамоты, указы, приказы, письма и ведомости имений (1648–1764). – інв.№ Ал 501/8, док. № 2.

ПОСТАГІ

ЮРКО ТЮТЮННИК – ВИЗНАЧНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ І ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Валерій КУЧЕР,
*начальник Університету українознавства
ЦБО ЗС України, заслужений працівник
культури України, полковник*

Щоб долучитися до відновлення історичної справедливості, варто погортати мало-відомі, раніше ретельно приховувані, сторінки життя славних синів українського народу. До таких по праву належить генерал-хорунжий армії Української Народної Республіки Юрко Тютюнник. У цій статті

ми знайомимо читача з його громадською та військовою діяльністю.

Ю. Тютюнник народився 20 квітня 1891 року у селі Будищах Пиднівської волості Звенигородського повіту Київської губернії у родині колишніх кріпаків Йосипа і Марини. Слід зазначити, що під ім'ям

Георгій Юрко Тютюнник фігурує тільки у дореволюційних російськомовних документах, але вже на початку української революції він приймає рішення іменуватися по-народному – Юрком [13, 6].

У сім'ї було дев'ятеро дітей, із них залишилося тільки п'ятеро – чотири сини й одна дочка. У шість років життя Юрко вже «пас батьківських і сусідських овець, заробляючи вісім – п'ятнадцять копійок на тиждень» [9, 28–29].

Восени 1899 року Ю. Тютюнник розпочав навчання у сільській школі, вже вміючи писати і читати. Шкільні роки залишили у нього приємні враження та спогади. Навчання у школі Юрко поєднував з роботою, а саме – пас влітку худобу на сільській толоці. У досі неопублікованих спогадах Ю. Тютюнника написано, що по жіночій лінії він був онуком Ярини Шевченко, сестри великого поета [12].

У юнацькі роки майбутній український воєначальник захоплювався садівництвом і бджільництвом, цьому значною мірою посприяв його вчитель, видатний селекціонер Симиренко. Життя, здавалось, готувало Юркові виключно мирну професію, далеку від грізних військових баталій. Але все склалося зовсім по-іншому.

В автобіографії Юрій Тютюнник назвав чотири найголовніші причини, які допомогли йому остаточно сформуватися національно свідомим українцем:

«Перше. На собі особисто і на своїй землі я відчув гніт влади, що була – «російською».

Друге. Всі земельні і неземельні великі маєтки в Україні належали людям чужої національності.

Третє. Зростав я в місцевості, де з роду в рід передавалися традиції козацької боротьби проти панів за Україну. Крім того, за дві верстви від нашого села була Кирилівка, де усі пам'ятали революційну проповідь (Тараса) Шевченка, що він її виголосив українською мовою.

Четверте. Вплив моїх старших братів, які ніколи не приховували від мене своїх почуттів» [9, 31].

«Киевская земская газета» опублікувала першу замітку Юрка Тютюнника, коли юнакові було 18 років, після чого йому відразу запропонували стати постійним кореспондентом газети. Він писав статті із сільського господарства, кооперації, садівництва тощо. Згодом він став співробітником ще декількох спеціальних журналів та почав готовуватися до вступу в університет.

Детальніших відомостей про навчання Ю. Тютюнника немає. Сучасний дослідник І. Логвиненко стверджує: «Тютюнник робив перші кроки в дорослу житті учнем славетного патріота-українця Левка Семеренка у Млієві, після чого продовжив навчання в Уманському училищі землеробства і садівництва» [10, 15]. Згідно з іншими даними, 20 річний Ю. Тютюнник здобув атестат зрілості екстерном. У протоколі допиту ГПУ за 1929 рік занотовано: має незакінчену вищу освіту [2, 10–11]. Зрештою, в анкеті ГПУ Ю. Тютюнник зізнався: «...до 1913 р. працював у батьківському господарстві...» [2, 25].

На початку 1913 року доля занесла Ю. Тютюнника до Владивостоку, де він отримує призначення у 6-й Сибірський полк. Там Юрій зміг налагодити зв'язок із активними революційними елементами у військах і серед населення [9, 31–32].

У квітні 1914 року Ю. Тютюнникові присвоїли звання молодшого унтер-офіцера. Від самого початку Першої світової війни він перебував на бойових позиціях, але не особливо приховував на фронті свою ненависть до існуючої влади та вважав царських воєначальників ворогами України. З такими переконаннями він був ненадійним захисником «царя і отечества» [9, 31].

11 жовтня 1914 року в боях неподалік м. Лодзі він був важко поранений у голову. Після лікування знову був відправлений у 6-й Сибірський стрілецький полк, що тоді вів бойові дії поблизу озера Нароч.

На фронті Ю. Тютюнник перебував з квітня до липня 1915 року. Після двомісячної підготовки його відрядили до Києва, де він витримав випробування при 1-й Київській гімназії із подальшим зарахуванням до Горійської школи прaporщиків (Тифліська губернія) для проходження чотирьохмісячного навчання. Після закінчення школи у листопаді 1916 року йому було присвоєно звання прaporщика та відряджено до 6-го Сибірського полку. На фронті його знову поранено, але цього разу вже легко, проте загальний стан здоров'я значно погіршився через застуду. Після одужання його було направлено у розпорядження начальника штабу Одеського військового округу, а згодом – для подальшого проходження служби у 32-й запасний піхотний полк, який розташовувався у Сімферополі [11].

У Сімферополі Ю. Тютюнник – активний учасник українізації російських військових підрозділів колишньої Російської армії, процесу відродження українського життя на Кримському півострові та створення Українського полку імені П. Дорошенка у цьому місті. На II-му Всеукраїнському військовому з'їзді він був обраний до Всеукраїнської ради військових депутатів та кооптований до складу Центральної Ради. Підтримав виступ полуботківців у Києві, брав активну участь у формуванні Вільного козацтва на Звенигородщині (у лютому 1918 року – ковшовий отаман). Один із керівників Звенигородсько-таращанського повстання проти німецьких військ та гетьманської влади. Відомий військовий керівник Армії УНР – командував Залізною дивізією, Першим та Другим Зимовими походами. Генерал-хорунжий Армії УНР [5].

Портретна характеристика Ю. Тютюнника була такою: «невисокого зросту, міцно збудований, хоч і взагалі не показний, русявиий з голубими очима, червоний на обличчі з енергійним підборіддям, він приваблював до себе своєю безпосередністю і щирим захопленням нашою визвольною справою. Це був молодий ще чоловік (років

Юрко ТЮТЮННИК
генерал-хорунжий УНР

коло 30), але з сильною волею і значним організаційним хистом» [4, 329].

Учасник листопадового рейду В. Яновський відзначав, що Ю. Тютюнник був «невисокий на зрості. Кремезний, міцно збудований, він справляв враження людини, яка має надзвичайну силу волі. На це вказувала якась надзвичайна будова його голови й особливо великі, з добрими м'язами руки, причому мав призвичаєння тримати праву стиснутою в кулак. Від нього всього віяло залізною волею. В той же час відчувалося, що ця людина закохана в собі й ставить себе вище від усіх» [14].

Безперечно, вплив на маси Ю. Тютюнника слід пояснити і його глибоким природним розумом та інтуїцією. Ватажок звенигородського козацтва був здатним глибоко осмислити суспільно-політичну ситуацію. Він писав: «Любов до України не була ніжною Любов'ю дитини. О, ні! то була гаряча, не знаюча компромісу любов молодої істоти до свого ідеалу. Один натяк з боку вождів,

що треба загинути в ім'я досягнення ідеалу, і маси готові були жертвувати своє життя знайдений батьківщині» [8, 31].

Ю. Тютюнник захоплювався ідеологією соціал-революціонізму, хоча він ніколи не належав до Української Партиї Соціал-революціонерів (УПСР). Він зазначав у своїй автобіографії, що «симпатизував боротьбистам, вважаючи їх програму і тактику відповідною тогодчасним політичним умовам» [8, 31]. Новостворений боротьбистами Революційний комітет призначив Ю. Тютюнника «командуючим правобережною Червоною армією, хоча сама «армія» мала у своєму складі не більше трьохсот багнетів» [8, 31]. Незабаром відділі РСЧА вступили до Києва, і «армія» отримала наказ «влитися» до однієї з червоних частин. Після поїздки до Звенигородки за дорученням ЦК партії боротьбистів, Ю. Тютюнник повернувся до Києва, де був заарештований і провів одну ніч у ЧК, після чого отримав від М. Шинкаря лист для отамана М. Григор'єва, який тоді підтримував Радянську владу [8, 31].

Про свою партійну приналежність і перехід на бік радянської влади Ю. Тютюнник писав: «Будучи по своїх переконаннях, перш за все, націонал-революціонером і українцем, я пішов служити українській робітничо-селянській владі, пішов тому, що вважав її «українською» [8, 43].

Не знаходячи можливості залишитися на посаді Начальника штабу М. Григор'єва у силу погромних тенденцій отамана та його оточення, Ю. Тютюнник відмовився від цієї ролі і взяв на себе командування однією з бригад. Його відмова від посади Начальника штабу викликала у М. Григор'єва недовіру до нього, і він визначив найпівденніший напрям для операції на Катеринославщині, бажаючи дати йому (Ю. Тютюннику – *B. K.*) можливість безпосереднього зв'язку з «незалежниками» і боротьбистами або військовими Директорії [8, 43].

Загалом, необхідно відзначити, що Ю. Тютюнник робив українську справу там, де йому доводилося бути. Драматичні об-

ставини Першого Зимового походу кінця 1919 – початку 1920 років знову окрилили душу непосидючого командира і захопили у свій вир. На чолі Київської групи Ю. Тютюнник пройшов від першого до останнього дня, отримав за Зимовий похід найвищу нагороду УНР – орден лицарів Залізного Хреста № 2 та військове звання – генерал-хорунжий Армії УНР.

Ю. Тютюнник бачив героїзм зблизька через будні, так би мовити, із середини, і виніс віру у високі можливості людського духу. Одночасно, інтуїтивно він осягнув і прірву загасання ентузіазму без належного його підживлення, але це його не зупиняло. Незважаючи ні на що, Ю. Тютюнник включався в історичний процес, навіть знаючи наперед, що почата справа буде невдалою, як, наприклад, при підготовці Другого Зимового походу у листопаді 1921 року, коли вже вкотре виники проблеми українського війська: нестача зброї, набоїв, одягу та взуття, продовольства. Але це з надлишком компенсовувалося святою самопожертвою ради України.

З приводу такої своєї затятості Ю. Тютюнник писав: «Потрібно було боротися, щоб боротьбою довести життездатність української нації й української національної ідеї, тому що мертвю є та ідея, на захист якої ніхто не хоче стати до боротьби і лiti кров...» [8, 55].

Непересічного командира помітили більшовицькі спецслужби ще в часи григор'євщини. У довіру до Ю. Тютюнника втерся уродженець Олександрії, але й одночасно – агент ЧК, Григорій Львович Заярний, згодом сотник Армії УНР. Він завжди був поруч, часом, як тінь, слідуючи за генерал-хорунжим [3] у Першому і Другому Зимових походах. Повстанці Другого Зимового походу прорвалися глибоко у червоний тил, дійшовши майже до Києва, намагаючись підняти всенародне повстання і таким чином відновити українську національну державність. Через зраду похід виявився невдалим, багато з його учасників загинули в боях, а

інші потрапили у полон і були розстріляні біля селища Базар.

Всі учасники рейду, що змогли відійти у Польщу, були знову інтерновані у таборах українських військ, причому радянська влада наполягала на депортації поза межі Польської держави чільних діячів петлюрівської еміграції, у тому числі і генерала Ю. Тютюнника, вбачаючи в його особі одного із найнебезпечніших своїх потенційних ворогів.

Ю. Тютюнник не змирився з поразкою і намагався своєю активною діяльністю докорінно змінити ситуацію – як в еміграційному середовищі, так і на теренах Радянської України. За ним стежили всі – і поляки, і петлюрівці, і ГПУ. Кілька разів він ледь не опинявся в руках більшовиків, та йому щоразу вдавалося успішно уникати арешту.

Влітку 1923 року чекісти розробили та успішно впровадили в життя операцію під кодовою назвою «Тютюн», за якою їм вдалося через Г. Заярного заманити Ю. Тютюнника на окуповану Україну.

16-го червня 1923 року, після того, як Ю. Тютюнник переправився через р. Дністер, його було заарештовано. Широкій публіці було повідомлено, що він здався добровільно. Уряд УРСР навіть запропонував Тютюннику викладацьку роботу у Харківській школі червоних старшин, із чим генерал погодився. Він розумів, що його невеликі за обсягом роботи «Революційнастихія» і «Зимовий похід 1919–20 рр.», видані за кордоном до арешту, є актуальними підручниками тактики і стратегії підпільно-повстанської та партизанської війни. Тому він похмуро жартував при зустрічі із знайомими, коли запитували, чим він займається: «Даю виклади бандитизму» [9, 26].

Окрім того, він активно працював над мемуарами, писав кіносценарії. Цей зовнішній бік його життєвого укладу залишає широке поле для здогадів та роздумів. Чи не контактував з іншими діячами українського руху, котрі вжилися у більшовиць-

кому середовищі? Чи не включився у якусь заборонену діяльність? Що стало, зрештою, причиною його арешту у 1929 році? Особисті чи загальнополітичні чинники привели до цього?

Можливо, хтось мефістофельськи розумний вичитав у його творах присуд собі? Ю. Тютюнник ніколи не приховував своїх глибоких національних переконань. Адже й сьогодні актуальними є застороги Тютюнника. Наведемо декілька висловлювань з його праць та інших джерел:

«У таборі національних ворогів раз у раз можна знайти союзників, але ніколи приятелів, бо їх там нема. Такі союзники охоче допоможуть руйнувати твою державу і ніколи не допоможуть її будувати» [1].

«Ми воюємо за те, за що й спершу воювали – за право Українського Народу порядкувати на своїй землі, за Народну Владу. Йде весна. Гуртуйтесь! Будемо випроваджувати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені й змазані. ...Під час повстань ні один ворог не повинен утікти з України. ...Вся влада мусить бути в руках Українського трудящого люду. Геть від влади чужинців, спекулянтів та самозванців! Україною будуть правити люди, яких вибере народ» [6, 302].

«Ми мали сприяючі умови, щоб творити... Ми мали знаменитий матеріал для будівлі – спалахнувші революційним ентузіазмом народні маси. Та серед керманичів Центральної Ради не знайшлося людини з творчим генієм. В нас були каменярі і часом непогані, але не було архітекторів-творців. Ми не мали провідників. Ті люди, що вважали себе провідниками, не були ними. Час, дорогий час, минав: умови змінювалися не на нашу користь; дорогоцінний матеріал псувався... Провідники боялися рішучих слів, а ще більше боялися рішучих справ...» [8, 48].

Ю. Тютюнник, на відміну від інших українських політиків, чітко усвідомлював, що національна ідея може бути реалізована тільки на ґрунті національного українсько-

го буття. Разом з тим, він реально оцінював тогочасні умови українського життя і знав, наскільки вони ускладнилися і розділися у своїй сутності на три головні складові – державно-політичну, етнокультурну та імперсько-колоніальну спрямовану. Він розумів, що на практиці «розвести» ці складові української національної ідеї і подати їх ізольовано, у чистому вигляді, неможливо. Він передбачив, що позиція Радянської влади, якщо вона не зміниться у більш прогресивну площину, у майбутньому призведе до вихолощення та згортання всього етнічного та національного на теренах України.

Реально оцінюючи суспільно-політичну та економічну ситуацію і усвідомлюючи всі її наслідки для суспільства, Ю. Тютюнник зазначав: «Формальна рівність дає пригнобленій нації не більше, ніж формальне політичне рівноправ'я дає робочим масам капіталістичної держави, де засоби пригноблення все ж залишаються і на майбутнє в руках тих, що пригноблюють. Якщо компартія безповоротно до кінця доведе принципи своєї програми з національного питання в життя, – це буде Революція, по своїх наслідках що має не менше значення, ніж Революція Соціальна. Але, безумовно, реалізація цієї програми зустрічатиме на своєму шляху не менше перешкод, ніж вирішення соціальних питань. Для проведення в життя програми з національного питання буде потрібно сильну напругу впродовж довгого ряду років» [8, 56]. Наскільки ж актуально звучать ці слова й сьогодні!

Він констатував: «Особисто я ніколи не був принциповим противником радянської влади, як влади Українських робітників і селян, – навпаки, якраз при такій формі влади я вважав забезпеченим від участі в управлінні Україною буржуазії ворожих Україні національностей, яка лише і була на Україні. Лише переконання, що Радянська влада була маскою походу російського націоналізму на Україну, змушувало мене довго і наполегливо боротися проти неї» [9, 54].

Дослідник Олег Божко, який ознайомився з кримінальною справою Ю. Тютюнника, стверджує, що «ні в автобіографії, ні під час допитів 1929 р. Ю. Тютюнник не дав якихось доказів відомостей про діяльність інших осіб, з якими був пов'язаний спільною політичною і військовою діяльністю... Матеріали справи 1929 р. дають можливість припустити, що в 1923–1924 рр. Ю. Тютюнник нікого ГПУ не видав...» [9, 26].

Отже, остаточно «присвоїти і використати» Юрія Тютюнника більшовикам так і не вдалося. Він залишився налаштованим опозиційно, і на весну 1929 року в одній приватній розмові сказав, що при такій політиці советська влада на Україні, без сумніву, впаде, та що на її місце прийде фашизм. Про цю розмову донесли в ГПУ. Тютюнника арештували і вислали в Москву.

Смертний вирок колегія ОГПУ винесла 3 грудня 1929 р. 20 жовтня 1930 року присуд було виконано. Згодом були знищені й ті, хто «вивів» генерал-хорунжого з-за кордону» [7, 83].

Однак, 27 листопада 1997 року Юрка Тютюнника офіційно було реабілітовано «...у зв'язку з відсутністю сукупних доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення до відповідальності».

Підсумовуючи, варто зазначити, що Ю. Тютюнник був ворогом більшовизму, проте процес формування його національної свідомості був складним і став відповідлю на виклики тогочасного світу. Помилки Тютюнника, зокрема, його наївна віра у прихильність радянської влади до селянських мас, були властиві не лише йому: мільйонні селянські маси, введені в оману, повністю відчули на собі весь тягар радянської влади у часи голодоморів і репресій.

Ю. Тютюнник – вояк-українець, патріот, перед очима якого постійно стояла невмируча козацька Україна, якій він був готовий служити незалежно від форми державного управління і її політичного самостійницького проводу, що він і довів як своєю військовою службою в Українській Армії та ро-

ботою в Центральній Раді за часів Української Народної Республіки, так і активною національно-державницькою позицією під час виконання службових обов'язків на різних посадах за часів Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Надзвичайно актуальними залишаються слова Ю. Тютюнника: «Минає час, і учасники боротьби забувають факти. Великий і неоцінимий, кров'ю найкращих синів

народу куплений досвід може бути втрачений для загалу нації. Досвід боротьби – найдорожчий національний скарб, і мусимо його передати в цілості молодшим поколінням, що мають нас заступити в будущих етапах боротьби» Це визначення як підсумок напрямку боротьби за державність України залишив для наступних поколінь Юрій Тютюнник.

ДЖЕРЕЛА

1. Багацький Л. Героїка двадцятих. Людина – проблема // Вечірня газета. – 2006. – 4 квітня.
2. Державний архів СБУ. – Ф.6, спр.73862.
3. Кравцевич-Рожнецький В. Дорога до Базара // Дзеркало тижня. – 2001. – №46(370). – 24–30 листопада.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К. : Темпора, 2003.
5. Масленко В. Невитребуваний державотворчий потенціал. Українські громадсько-політичні діячі ХХ ст. – уродженці Черкащини // Прес Центр. – 2007. – №34 (109). – 22 серпня.
6. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К. : Темпора, 2008.
7. Романчук О. Суперник головного отамана // Дзвін. – 1991. – №7.
8. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів : Універсум, 2004.
9. Тютюнник Ю. Й. [Автобіографія]. (Публікація О. Божка) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – №1/2. (6/7).
10. Україна. – 1989. – №15.
11. Центральний державний архіввищих органів влади та управління України. – Ф. 4, оп.1, спр. 569. – Арк. 177.
12. Центральний державний архіввищих органів влади та управління України. – Ф. 1077, оп. 4, спр. 2. – Арк.3.
13. Шатаило О. Генерал Юрко Тютюнник. – Л. : Світ, 2000.
14. Яновський В. За Україну, за її волю // Другий Зимовий похід. – К. : Фундація ім. О. Ольжича, 1995.

УКРАЇНЦІ В АРМІЯХ ІНШИХ ДЕРЖАВ

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В АРМІЇ ВЕРХОВНОГО ПРАВИТЕЛЯ РОСІЇ АДМІРАЛА КОЛЧАКА (1918–1920 РР.)

Юрій КАЛІБЕРДА,
*кандидат історичних наук, завідувач кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровської
філії університету «Україна»*

Воєнна історія України багата звитяжними подіями та військовими традиціями, але історично склалось так, що в умовах багатовікової відсутності власної державності та національних Збройних сил, свої найкращі бойові якості наші предки протягом багатьох століть проявляли у зброй-

ній боротьбі за політичні та імперські інтереси інших народів. Не винятком цьому було і багате на криваві події ХХ століття.

Лютнева революція 1917 року в Росії пробудила національні почуття мільйонів українців, які були призвані на військову службу до імперської армії і перебували на

широких теренах колишньої Російської імперії. За підрахунками вітчизняних істориків, з 4 мільйонів українців українізацією у російській армії впродовж 1917 року було охоплено близько 1,5 млн. осіб [1, т. 2. 507].

Український військовий рух, що розгорнувся в російській армії з падінням царя, став важливою складовою національного відродження 1917–1918 років. «Українізація багнета» дала змогу закласти підвалини Збройних сил Української Народної Республіки (УНР).

Як свідчать різноманітні історичні джерела, чимало українців у роки Громадянської війни в Росії воювало на боці різних політичних угрупувань. У той же час, однією з маловідомих сторінок вітчизняної воєнної історіографії залишається питання дослідження історії українських національних формувань, які у роки Громадянської війни (1917–1922 рр.) на теренах колишньої Російської імперії воювали з більшовиками на боці армії Білого руху.

Існування таких військових формувань свідчить про те, що російське керівництво, яке традиційно (незалежно від політичних уподобань) не визнавало право українського народу на створення власної держави, перед загрозою більш сильного ворога – більшовизму, змушене було певною мірою все-таки рахуватися з національними проявами українців задля їх використання у боротьбі за політичну владу.

Радянська історіографія впродовж всього існування СРСР з класово-ідеологічних та партійних міркувань вдало обходила це «незручне» для неї питання.

У свою чергу, історія українських національних формувань у роки Громадянської війни в Росії у складі армії Білого руху не була предметом об'єктивного дослідження і з боку російських та українських дослідників в еміграції.

Загальна кількість історичних публікацій, присвячених цьому питанню, і нині залишається доволі незначною.

Адмірал Олександр Васильович Колчак

Так, однією з перших комплексних наукових праць досліджуваної тематики стала монографія сучасного українського історика Ярослава Тинченка «Армии Украины 1917–1920 гг.» [2], у якій автор намагався узагальнити історичні відомості (назви українських військових формувань та їх бойовий шлях, командний склад, озброєння, уніформа тощо) про українські національні підрозділи в армії адмірала Олександра Колчака [2, 103–110].

Окрім свідчення про українські національні підрозділи, що у роки Громадянської війни воювали на боці білих, вміщують історичні праці сучасних російських дослідників: С. Волкова, М. Єгорова, І. Купцова [3], В. Цветкова [4], І. Плотникова [5], канадського історика українського походження В. Вериги [6, т. 2, 391] та ін.

Саме з цих праць ми можемо дізнатися, що у складі Збройних Сил Півдня Росії, крім Української галицької армії (перебувала у союзі з генералом А. Денікіним з листопада

Орден «Освобождение Сибири». 1918 р.

1919 по квітень– травень 1920 рр.), діяло ще одне українське військове формування – Слов'янський стрілецький полк (Слов'янський Корнилівський ударний полк).

Ця військова одиниця була створена як 1-й ударний загін у травні 1917 року за наказом командувача 8-ї армії генерала Л. Г. Корнілова (1870–1918 рр.) і складалася з галичан та закарпатців – військовополонених австро-угорської армії.

За спогадами сучасників, набір вояків до Слов'янського полку здійснювався переважно на добровільній основі. У складі частини було також чимало сербів та чехів [7, 92–93].

Першим командиром загону (полку) був капітан М. О. Неженцев, а після його загибелі – полковник О. П. Кутепов.

У складі 1-ї Добровольчої дивізії Слов'янський Корнилівський ударний полк брав участь у 80-денному Першому Кубанському («Льодовому») поході (9 (22) лютого – 30 квітня (13 травня) 1918 р.). Пізніше воював в Україні. Разом з іншими військовими частинами генерала А. І. Денікіна (1872–1947 рр.), влітку 1919 року брав участь у широкомасштабному наступі на Москву.

До листопада 1920 року під керівництвом генерала П. М. Врангеля (1878–1928 рр.) Слов'янський Корнилівський ударний полк захищав Кримський півострів від червоних. Як і вся армія генерала П. М. Врангеля, особовий склад Слов'янського полку після евакуації морем з півострова спочатку опинився на Галліполі і до 1923 року перебував у Болгарії [8, 329–330].

У той же час, значна кількість українців у складі національних частин воювала на боці Верховного правителя Росії адмірала Олександра Васильовича Колчака (1874–1920 рр.).

Інтерес до цих військових формувань у пересічених українців значно зрос після виходу у 2008 році на екрани кінотеатрів художньої стрічки «Адмірал» російського режисера Андрія Кравчука (адмірала О. Колчака грав відомий російський актор Костянтин Хабенський).

У складі збройних сил Колчака проти Червоної армії воював Карпаторуський батальйон, сформований із галицьких та закарпатських українців, які разом з чехами під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) потрапили до російського полону як вояки австро-угорської армії.

Нижній чин Карпаторуського полку і офіцер Куреня імені Шевченка. (Рис. А. Лебедєвої)

Хоча головний принцип комплектування цього підрозділу офіційно був виключно добровільним, проте, за свідченнями багатьох очевидців, чимало було випадків і примусової мобілізації до нього вояків за національною принадлежністю.

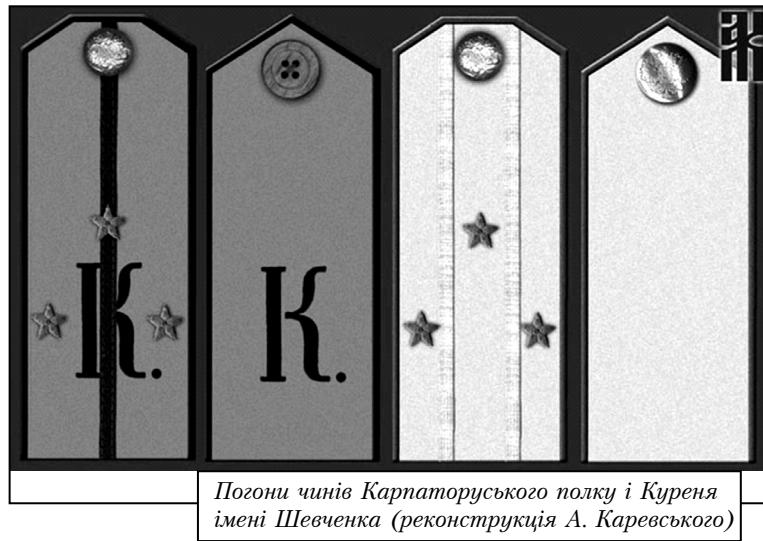
Командиром Карпаторуського батальйону (а згодом полку) був призначений полковник Гамбль. Його вояки були непогано одягнені та екіпировані. Як стверджує сучасний дослідник Я. Тинченко, «...бойці Карпаторусского полка носили русскую и английскую форму. В качестве отличия они имели оранжевые погоны с черной выпушкой и черной же буквой «К» на них» [3, 106]. Полк мав навіть свій прапор, на одному боці якого була зображена Почайська Божа Матір, на іншому – лев.

12 жовтня 1919 року в м. Омську відбулися урочисті проводи Карпаторуського батальйону на фронт. Невдовзі він був розгорнутий у полк, який складався, за деякими даними, з двох батальйонів.

Вже через декілька днів 1-й Карпаторуський полк прийняв свій єдиний бій проти червоних частин 44-го полку 5-ї Пензенської дивізії біля села Большекурейне (нині Курганська область).

У ході запеклого десятигодинного бою бійцям Карпаторуського полку вдалося штурмом оволодіти цим населеним пунктом, але втрати підрозділу були великими – понад 300 бійців, серед них 13 офіцерів, були вбиті або поранені.

Подальші свідчення про долю 1-го Карпаторуського полку доволі суперечливі. Так, є інформація, що 420 вояків 1-го Карпаторуського стрілецького полку опинилися у червоних: за одними даними – потрапили у полон, за іншими – добровільно перейшли

Погони чинів Карпаторуського полку і Куреня імені Шевченка (реконструкція А. Каревського)

на сторону більшовиків з причини невдовolenня примусовою мобілізацією до армії адмірала О. Колчака. Їх було прийнято до Робітничо-селянської червоної армії (РСЧА) та відправлено на польський фронт.

Як стверджує сучасний дослідник Василь Верига у своїй відомій праці «Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр.» [6], «...із двох «карпатсько-руських батальйонів» один перейшов на бік червоних, а другий довелося розформувати» [6, т. 2, 391].

Слід додати, що адмірал О. Колчак намагався формувати бойові національні частини і з представників інших національностей. Відомо, що у його армії були польські, татарські, чеські та прибалтійські військові формування. Проте уряд Олександра Колчака під тиском Антанти офіційно визнав незалежність лише Польської держави.

У кінці липня 1918 року Омський уряд почав створювати регулярну армію. 31 липня того ж року ним був підписаний указ про призов до військової служби осіб, які народилися у 1898–1899 роках. Згідно цього указу, призову підлягало все корінне населення і переселенці, які прибули до Сибіру до 1 січня 1915 року включно.

Поляки, українці та представники інших національностей, які підлягали призову

Офіцер-колчаківець

Тимчасового Сибірського уряду.

Про факт існування вищезазначених частин (сибіряків-українців) у складі армії адмірала О. Колчака побіжно згадував на сторінках своєї праці «Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 р.» (Мюнхен, 1956 р.) відомий український воєнний історик генерал Армії УНР Микола Капустянський [10, Кн. 3, 86].

Відомо, що ці українські частини формувалися за рахунок добровольців з числа українських переселенців, що мешкали на Південному Уралі та Алтаї. За іншими даними, мобілізацію проводили примусово.

Солдат-колчаківець

було до військових частин за національними ознаками, повинні були входити «в склад русских высших военных соединений и «сноситься» при официальной переписке на русском языке» [9, 22-23].

Отже, влітку 1918 року в Сибіру розпочалося формування двох українських (наддніпрянських) підрозділів: в Омську створювали курінь ім. гетьмана Петра Сагайдачного; в Челябінську – ім. Тараса Шевченка. За задумом ці підрозділи мали увійти до складу Збройних сил

Наказами від 3 та 11 березня 1919 року обидва українські курені були включені до складу армії Верховного правителя Росії.

Згодом Український курінь ім. Сагайдачного був розгорнутий в однійменний стрілецький полк, який з червня 1918 до березня 1919 року воював у складі 2-го Степового Сибірського корпусу, а потім – на крайньому фланзі колчаківців – у Південній групі Західної армії, а відтак у травні 1919 року був включений до складу 1-го Волзького армійського корпусу. Подальша доля цього полку невідома, ймовірно, він залишився з колчаківцями до кінця [3, 103].

Вірогідно, що після переходу куреня ім. Т. Шевченка на бік більшовиків, Український курінь ім. Сагайдачного міг бути розформований колчаківським керівництвом, як і всі інші «ненадійні» українські збройні формування, а його особовий склад «розкиданім» у «російські» частини колчаківської армії.

Більш трагічною була доля куреня ім. Шевченка, повстання якого дев'яносто років тому зірвало плани адмірала Колчака вийти до Волги. Вже у наші дні ця сумнозвісна подія знайшла відображення у кінофільмі «Адмірал» у вислові: «Господа! Измена! Второй украинский полк перешел на сторону противника!»

Про історію цього українського підрозділу та успішну агітаційно-пропагандистську роботу з морального розкладу його вояків залишили свої спогади сибірські більшовицькі діячі Д. Лебединський, А. Зиков [11] та ін. З них ми можемо дізнатись, що на початку 1919 року курінь ім. Шевченка закінчив формування у Челябінську, у казармах якого на головній вулиці міста він перебував до самого відправлення на фронт наприкінці березня 1919 року.

Упродовж 1918–1919 років курінь перевував у складі 11-ї, а згодом 12-ї Уральських стрілецьких дивізій. Його командиром було призначено колишнього фронтовика – сотника Святенка, який узвіреному йому під-

розділі разом з міцною військовою дисципліною усіма силами намагався створити більш-менш доброчесливі стосунки між офіцерами та солдатами, що було не прийнято в армії О. Колчака.

Курінь у складі чотирьох сотень (загалом, близько 1100 бійців) складався з більшого з українських переселенців Південно-Західного Сибіру (Сірий клин) та біженців з Холмщини, яку в 1915 році окупували австро-угорські та німецькі війська.

Відомо, що у курені ім. Шевченка використовувалася українська військова термінологія – вояки іменувалися козаками, фельдфебелі – бунчужними і т.д. У приміщенні штабу під охороною чатового знаходився портрет Т. Г. Шевченка.

На озброєнні підрозділу були гвинтівки російського зразка, виготовлені у Сполучених Штатах Америки.

Офіцери і старшини куреня мали доволі непоганий зовнішній вигляд, амуніцію та одягом, які відрізняли їх від вояків інших колчаківських військових формувань.

«По воспоминаниям современников, – пишет на сторинках своей монографии «Армии Украины 1917–1920 гг.» Я. Тинченко, – бойцы куреня одели в добрые бурые медвежьи папахи, шинели и сапоги. Украинскими отличиями куреня были желтые погоны с синими кантами, на которых нашивались белые лычки – знаки различия. Офицеры носили серые смушковые папахи со штыком (вероятно – синим) и золотыми кисточками на нем. Кокарда на папахах была общерусского образца» [2, 104].

Тим часом, більшовики небезупішно намагалися впровадити своїх агентів у підрозділи колчаківської армії з метою морально-психологічного розкладу їх вояків та переходу на бік Червоної армії.

На початку 1919 року група з п'яти більшовицьких підпільників потрапила і до Українського куреня ім. Шевченка, що закінчував формування у Челябінську. Більшовицьким агентам вдалося обійти дві

посади командирів відділень та створити підпільний ревком. Відтак, нелегально почали виникати підпільні «п'ятірки», і невдовзі вже до двох третин особового складу куреня було під більшовицьким агітаційним впливом.

Більшовицька пропаганда виявила ефективно наприкінці квітня 1919 року, коли армія адмірала О. Колчака почала відчувати значні труднощі під час свого протибільшовицького наступу на Західному фронті.

У ніч з 1 на 2 травня 1919 року у селі Кузькіне (біля станції Сарай-Гір – зараз Оренбурзька область Росії) відбувся заколот солдат куреня ім. Шевченка, очолюваний більшовиками.

У ході заколоту були вбиті 60 офіцерів (серед них командир куреня – сотник Святенко і командир другої сотні – сотник Лушня). На бік червоних перейшло близько 300 озброєних вояків при 11 кулеметах та 2 гарматах [5, т. 1, 144].

Вже наступного дня курінь став «210-м стрілецьким ім. В. Леніна українським полком», а очолив його один з ватажків повстання – уродженець

Офіцер армії Колчака

Полковник (піхота)

Холмщина та активний учасник заколоту Степан Пацек (влітку того ж року він загинув під час боїв за Актюбінськ).

Високо оцінюючи українців-перебіжчиків, більшовицьке командування невдовзі поповнило полк росіянами, які ухилялися від призову, сподіваючись на їхнє перевилювання. У 1920 році полк взяв участь у радянсько-польській війні.

Факт переходу на початку травня 1919 року на бік червоних куреня ім. Шевченка знайшов відображення і на сторінках спогадів «білогвардійських» генералів та офіцерів – безпосередніх очевидців і учасників подій [12, 174–175].

З наведеної можна зробити висновок, що через свою «негнучку» внутрішню політику по відношенню до вирішення національного питання у Росії, адміралу О. Колчаку, як і генералу А. Денікіну, не вдалося ефективно використати українські військові формування у боротьбі з більшовицьким режимом Леніна-Троцького.

Неврахування державницьких інтересів українського народу – другої за чисельністю після росіян нації, яка проживала на теренах колишньої Російської імперії, стало фатальною помилкою всього Білого руху та одною з причин його поразки у Громадянській війні в Росії.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина : У 3-х т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович і проф. д-р Кузеля. – Мюнхен; Нью-Йорк : Наукове Т-во ім. Шевченка, 1949–1955. – 1230 с.
2. Тинченко Я. Армии Украины 1917–1920 гг. / Я. Тинченко – М. : ООО «Восточный горизонт», 2002. – 140 с.
3. Волков Е. В., Егоров Н. Д., Купцов И. В. Белые генералы Восточного фронта Гражданской войны : Биографический справочник / Е. В. Волков, Н. Д. Егоров, И. В. Купцов. – М. : Русский путь, 2003. – 240 с.
4. Цветков Е. Г. Белые армии юга России. 1917–1920. – М. : Посев, 2000. – 167 с.
5. Плотников И. Ф. Гражданская война на Урале (1917–1922 гг.) : Энциклопедия и библиография: [в 3 т.] / И. Ф. Плотников; [ред. В. А. Акимов, А. И. Акимов]. – Екатеринбург : Банк культурной информации, 2007. [Т. 1]. – 2007. – 243 с.
6. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр.: У 2-х т. / В. Верига. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 502 с.
7. Сафонов Г. П. Неподвластное времени / Г. П. Сафонов. – М. : Воениздат, 1976. – 376 с.
8. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана / А. Г. Шкуро. – Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 540 с.
9. Законодательная деятельность белых правительств Сибири (июнь–ноябрь 1918 г.) / Сост. Е. В. Луков, С. Ф. Фоминых, Э. И. Черняк. – Вып. 1. – Томск, 1998. – 192 с.
10. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. І. Удовиченко – К., 1995. – 206 с.
11. Див.: Лебединский Д. Е. Курень Шевченко – полк Ленина. В колчаковском подполье // Боевое прошлое: Воспоминания. – Куйбышев: Куйбышевское книжное издательство, 1958. – С. 202–222; Революция защищается. – Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1989. – С. 135–158 та ін.
12. Петров П. П. Роковые годы 1914–1920. – Калифорния, 1965. – 272 с.

АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ

ЛИСТУВАННЯ КЕРІВНИЦТВА ОУН(Б) І УПА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ми пропонуємо увазі читачів журналу продовження анатованого покажчика «Листування провідників ОУН і командирів УПА», підготовленого за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України (перший розділ «Листи Степана Бандери, членів ЗЧ ОУН і ЗП УГВР» опублікований у «Воєнній історії» № 1(49) за 2010 рік, а початок другого розділу «Листування керівництва ОУН (б) і УПА на українських землях – у № 4(52) за 2010 р.).

Гасин Олекса Іванович

[«Вовк», «Дор», «Іван Чорнота», «Лицар» (1948 р.), «Олекса», «Олексунько», «Сук», «Тур», «Чорнота», «Юлько», «Рак-20», «010»]
(18.07.1907 р., с. Конюхів Стрийського р-ну Львівської обл. – 31.01.1949 р., м. Львів)

З хліборобської родини. Курінний Пласту. Закінчив: гімназію у Стрию (1928 р.), школу підхорунжих (1929 р.), землемірний відділ на ф-ті сухопутної і водної інженерії Львівської Політехніки (1930 р.). Член керівного ядра ОВКУГ, УВО, ОУН. Кількаразовий в'язень польських тюрем (1931 р., 1933 р., 1934–1935 рр., 1937 р.). Орг. і військ. реф. КЕ ЗУЗ (1935–1936 рр.), член Військ. реф. ПУН за кордоном (1938–1939 р.), сотник. У 1934–1935 рр. був провідником КЕ. Від поч. 1938 – у референтурі військ. справ ОУН. Член РП ОУН (1940–1941 рр.), учасник II ВЗ ОУН, заст. міністра оборони УДП у Львові (червень 1941 р.). 09.1942 р. арештований німцями (Дрогобич). З 10.1942 р. у Тарногороді (Польща), 10.1943 р. у Львові. У 1944 р. – кер. орг.-моб. відділу. Заст. шефа ГВШ УПА (1943–1945 рр.), його шеф (1946–1949 рр.), член Проводу ОУН(б) на УЗ (від 1947 р.), полковник УПА (22.01.1948 р.). Загинув, відстрілюючись під час погоні опергрупи МДБ неподалік від Головної пошти у Львові. Генерал-хорунжий (1952 р.). 28.05.1995 р. у с. Конюхіві, біля рідної хати, відкрито пам'ятник, 07.07.2000 р. відкрито Меморіальний музей.

* * *

До «Нечая» [Лаврін І.].
[1948 р.]

У листі йдеться про грошовий обіг у націоналістичному підпіллі, кадрові ротації та прохання передати зібрану амуніцію.

Документ вилучений 21.08.[?] р. у вбитого кур'єра Дрогобицької округи ОУН(б) «Мороза».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.). – Т. 15. – Арк. 121 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.). – Т. 15. – Арк. 100. Копія.

* * *

До «С» [«Север» – Федун П.].
[1948 р.]

У листі автор розповідає про свої враження від місячної інспекції терену. Також висловлюється ставлення автора до розколиницької діяльності Янишевського С., подаються пропозиції щодо покращення пропагандистської та видавничої роботи в ОУН(б).

Документ вилучений радянськими спецслужбами в жовтні 1948 р. у с. Монастирець Городоцького р-ну Львівської обл. у вбитих повстанців під час проведення чекістсько-військової операції.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 2. – Арк. 98–105. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

Дяків Осип

[«Артем», «Гончарук», «Горновий» (1950 р.), «Левадний» (1949 р.), «Наум» (1948–1950 pp.), «Осипенко», «Цьвочек», «417», «605» (1950 р.)]

(21.06.1921 р., с. Олесин Козівського р-ну Львівської обл. – 28.11.1950 р., біля с. Великополе Яворівського р-ну Львівської обл.)

Навчався у Бережанській гімназії (1931–1939 pp.). Недовго вивчав українську філологію у Львівському ун-ті. Член Юнацтва ОУН. Був заарештований 20.09.1940 р., сидів у Бережанах, Тернополі. З підходом фронту вирвався з Бердичівської тюрми. Член Окр. осередку проп. ОУН(б) в Бережанах, заочно здобув вищу освіту з журн. і ек. 1943–1944 pp. член КП Юнацтва, ред. журналу «Вісті», член редкол. журналу «Юнак». 1945–1948 pp. член ГОСПу. Орг. реф. ОУН Львівського краю (II пол. 1948 р.). З кін. 1948 р. і до 28.11.1950 р. – провідник Львівського краю ОУН(б) і к-р ВО «Буг». Від літа 1949 р. – член Проводу ОУН(б) на УЗ, член УГВР і заст. голови ГС УГВР. Одержав Золотий і Срібний Хрести Заслуги, сотник-політвиховник УПА (з датою смерті). Один із головних ідеологів збройної боротьби, автор численних праць і статей. Загинув у бою із спецвідділом МГБ.

* * *

До «Бора» [Мошанчук М., провідник Львівської округи ОУН(б)].

Вересень 1948 р.

Текст згас.

Документ вилучений під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації члена Львівського краєвого проводу ОУН(б) О. Дякова.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 56. – Арк. 78. Оригінал, рукопис.

* * *

До «99» [Федун П.].

Серпень 1949 р.

Лист, у якому містяться повідомлення про кадрові проблеми та навчально-виховні практики, а також йдеться про методичне забезпечення націоналістичного підпілля.

Документ вилучений 30.09.1949 р. у лісовому масиві на півн.-схід від с. Чолгани Болехівського р-ну Івано-Франківської обл. у вбитих кур'єрів ОУН.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.). – Т. 17. – Арк. 152 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4-Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.). – Арк. 260–261; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 67. – Арк. 52–53; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.). – Т. 8. – Ч. 3. – Арк. 23–24; Там само. – Т. 17. – Арк. 150–151; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 4. – Арк. 18–19. Копії.

* * *

До «1920» [Кравчук Р.].

Лютий 1950 р.

Супровідний лист до пакунка зі звітними і пропагандистськими документами («Про звітність» – З прим., «Селяни Західної України» – З прим.). Автор листа попереджає, що аналогічне вислав на адресу «99» [Федун П.]. Міститься прохання розповсюдити отримані матеріали серед інших підпільників керівного рівня.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.). – Т. 8. – Арк. 313–314. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР майором Підтепою.

* * *

До «Карбовича» [Стецько Я.].

Червень 1950 р.

Автор листа інформує про те, що отримав і ознайомився з поштою від «Явора», яка надійшла на адресу до «Чупринки» [Шухевич Р.]. Також детально описуються обставини загибелі 05.03.1950 р. Р. Шухевича. Обговорюються проблеми внутрішнього конфлікту в ЗЧ ОУН, подаються пропозиції їхнього вирішення та стверджується підтримка проводом ОУН(б) на УЗ провідника С. Бандери. Також подано огляд про діяльність проводу ОУН на УЗ.

Оригінал листа був переданий до ЗЧ ОУН(б) кур'єрою І. Савицькою. Був там скопійований. Копію повернула в Україну кур'єрська група В. Охримовича. Згадану копію

вибуличи радянські спецслужби 26.11.1954 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. з архіву В. Кука.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»). – Т. 48. – Арк. 43–73. Фотокопія, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20 («Траса»). – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 4 (конверт). – Арк. 15–21. Копія, машинопис. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»). – Т. 50. – Арк. 102–135. Інші копії.

* * *

До «99» [Федун П.].
[1950 р.]

У листі автор інформує адресат про кадрові втрати, діяльність більшовицької влади. Також переказує обставини смерті Р. Шухевича та просить не приймати його зв'язкових.

Лист вилучений з бункера 11.05.1950 р. у с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл. під час чекістсько-військової операції. На першій стороні у верхньому правому куті зазначений порядковий номер і адреса пошти – «2/50».

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87. – Арк. 252–254. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 3. – Арк. 252–254; ГДА СБУ. – Ф. 2 (4-Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.). – Арк. 206–208. Інші копії.

* * *

До «Всеволода» [Гриньох І.], «Володимира» [Прокоп М.], «Ігоря» [Лебедя М.], «Орляна» [Ребет Д.], «Іваніва» [Логуш О.], «Пилипа» [Охримович В.], Ребета Л., Врецьони, «Гуцула», «Калині».

Червень 1950 р.

Йдеться про стан підпілля на ЗУЗ, кадрові втрати, ставлення населення до ОУН тощо.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 154–156. Копія, машинопис.

Кравчук Роман Миколайович

[«Василь», «Гончаренко», «Лісовий», «Максим» (1945–1946 pp.), «Панас» (1945–1946 pp.), «Петро» (1944–1948 pp.), «Семен», «Степовий», «17», «18», «88» (1951 p.), «814» (1951 p.), «1910» (1949 p.), «1920» (1949–1950 pp.), «1718» (1948–1949 pp.), «1876», «2021» (1951 p.), «8/3» (1951 p.)]

(06.10.1910 р., м. Кам'янка-Бузька Львівської обл. – 21.12.1951 р., с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.)

Член одного з куренів Пласти. Закінчив Золочівську гімназію (1929 р.), юрид. ф-тет Ягеллонського ун-ту (Краків). Під час навчання вступив до ОУН. Політв'язень польських тюрем (1932 р., 10.1933 р. – ?, 06.1934–03.1937 pp., 1938–1939 pp.). Член Проводу ОУН(б) на ЗУЗ (1940–1941 pp.). Курсант Краківської старшинської школи ОУН. Влітку 1941 р.

в.о. краївого провідника. З літа 1941 р. – керівник Золочівської округи. 1942 р. – керівник підпілля у Галичині. У 1943 р. був заарештований Гестапо (в'язниці Тернополя, Krakova), втік. Член Проводу ОУН(б) на УЗ, керівник Львівського краю (1944 р.). Учасник III-го НВЗ ОУН (21–25.08.1943 р.). На межі 1945–1946 рр. – керівник ВО «Буг-2» і «Карпати-Захід». У 1950–1951 рр. був признач. заступ. голови Проводу ОУН(б) на УЗ. Був відзнач. Золотим хрестом бойової заслуги УПА 1 кляси (посмертно), полковник УПА (посмертно). Загинув у криївці під час проведення чекістсько-військової операції.

* * *

До «Шпака» [Благай 3.]

Від 21 червня 1944 р.

Автор просить допомогти «Барсукові» і його бійцям (10 осіб) зв'язатися з керівниками підпілля у р-ні Самбір–Турка для створення нової організаційної референтури, а також забезпечити їх провіантом та зв'язком. Забезпечення провіантром і одягом старшинської школи недостатнє, зазначається у листі. Також автор звертає увагу на посилення дисципліни і морально-політичного виховання у боївках УПА. Після усунення недоліків адресату наказується подати звіт. Згадуються: «Павленко», «Кедр», «Роберт» [мабуть, провідник краївого проводу «Карпати», ліквідований 30.10.1946 р.].

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.). – Т. 1. – Ч. 3. – Арк. 10 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.). – Т. 1. – Ч. 3. – Арк. 4–6. Копія.

* * *

До «Шпака» [Благай 3.]

Від 27 червня [1944 р.]

Наказується забезпечити повстанців на території адресата продуктами, зброєю та амуніцією, після чого спрямувати до однієї зі старшинських шкіл УПА. Містяться вказівки щодо господарського забезпечення цієї старшинської школи (взуття, провіант, охорона, навчальні матеріали). Йдеться про необхідність примусового виселення поляків з території України, спалення їхніх хат, здійснення акцій проти німців. Також вказується, що адресат має зменшити особовий склад боївок до 50 чол.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.). – Т. 1. – Ч. 3. – Арк. 10 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.). – Т. 1. – Ч. 3. – Арк. 7–9. Копія.

* * *

До «Данила» [Шанайде І.]

Від 3 січня 1945 р.

У інструктивній формі автор подає план реорганізації проводу Тернопільської округи і створення на базі нього нового проводу краю «Поділля». Йдеться про співпрацю з «Шелестом» [Сидор В.], згадуються «Борис» [Кучеревський Р.], «Косич», «Київський» [Бусел Я.] та ін.

Документ вилучений радянськими спецслужбами 22–24.05.1945 р. неподалік від с. Криве Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки, у якій зберігався архів І. Шанайди.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 2. – Т. 1. – Арк. 67–72. Копія, машинопис.

* * *

До «Данила» [Шанайда І.].

Від 20 грудня 1945 р.

У листі автор зазначає, яким чином протидіяти виборам до ВР СРСР.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами 27.03.1946 р. у с. Криве Козівського р-ну Тернопільської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації І. Шанайди.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 2 (Тернопільська обл.). – Т. 1. – Арк. 144–149. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений ст. оперуп. УББ МВС УРСР лейт. Молодчиковим.

* * *

До «Роберта» [Мельник Я.].

[1946 р.]

Лист про можливі кадрові перестановки та негайну організацію роботи типографсько-видавничої ланки.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 52. – Арк. 217. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Роберта» [Мельник Я.].

[1946 р.].

У листі автор інформує про ліквідацію референтом СБ «Митарем» [Лівій Р.] підпільника «Тура» [політичного референта КП «Карпати»] та повідомляє про кадрові перестановки.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 52. – Арк. 218–222. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].

Від 26 грудня [1947 р.].

У листі автор висвітлює питання грошових видатків, кадрових втрат, виселення західноукраїнського населення, діяльність більшовицької влади та проведення виборчого процесу до ВР УРСР.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки І. Прокопишина.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 28–29. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].

Від 20 березня 1948 р.

У листі автор просить перевірити надійність каналів організаційного зв'язку, повідомити його про обіг грошових коштів. Міститься також прохання повідомити, чи підтримує

адресат зв'язок з «1315» [Кук В.]. Якщо це так, то автор просить передати йому 50 тис. крб. Також міститься вказівка зібрати відомості про діяльність радянської влади.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки І. Прокопишина.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 25–26. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1315» [Кук В.]

Від 25 березня 1948 р.

У листі автор повідомляє, що «Монета» [Зарицька К.] вже заарештована і перебуває у тюрмі на вул. Лонського у Львові. Обговорюється можливість початку III-ї Світової війни. Зиму, пише автор, він пережив добре. Просить проінформувати його про стан підпілля на Волині, нові канали організаційного зв'язку, кадрові втрати тощо.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки І. Прокопишина.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 27. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Русича» [Тершаковець З.].

Від 30 травня 1948 р.

Автор документу просить адресата доповнити новими даними список старшинського складу УПА, а також передати ще один примірник такого документа для «Назара» [реф. пропаганди Дрогобицької округи ОУН(б)] з цією ж метою. Згадується сотенний «Лоза». Йдеться про смерть 7.06.1947 р. «Всеволода». Міститься огляд перебігу радянської колективізації у Буковині.

Оригінал документа вилучено радянськими спецслужбами в листопаді 1948 р. під час ліквідації провідника Львівського краю ОУН(б) З. Тершаковця і референта СБ Я. Дякона («Мирона»).

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 57. – Арк. 31 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 57. – Арк. 28–30. Копія.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].

Від 4 серпня 1948 р.

У листі автор просить вислати на зустріч зв'язкових для передачі важливої інформації та повідомити його про стан націоналістичного підпілля, яке підпорядковане адресатові.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки І. Прокопишина.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 12. – Ч. 3. – Арк. 23 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 18–19; Там само. – Т. 15. – Арк. 7–9. Копії.

* * *

До «1516» [Прокопишин І].

Від 19 серпня 1948 р.

У листі автор висловлює подяку за передані листи і звіти. Повідомляє про нові канали організаційного зв'язку. Автор підозрює у співпраці з радянськими чинниками зв'язкову «Олю», просить підтвердити факт смерті «Глинки» [керівник проводу Бережанського надрайону, ліквідований у 1948 р.], задає адресату низку запитань та просить дати на них відповідь. Також згадуються: «Лаба», «Зов», «Шпак», «Хробак» [Демчук Я.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки І. Прокопишина.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 24 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 20–21. Копія.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].

Від 20 серпня 1948 р.

Автор повідомляє, що має намір особисто принести адресатові пропагандистські матеріали (наприклад, «Хто такі бандерівці...»). Інформує, що переводить к-ра «Грома» у розпорядження «Уласа» [Бей В.] для роботи на СУЗ. Містяться розмірковування про популяризацію УГКЦ. Зокрема, автор рекомендує поширювати реферати «Людям доброї волі» та «Наше ставлення до російського народу». Також йде мова про виселення українців з території ЗУЗ.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки І. Прокопишина.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 24 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 136–138; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 4. – Ч. 3. – Арк. 22–23. Копії.

* * *

До «Д.» [«Демид», «Васюта», референт СБ Рогатинської округи ОУН(б)].

Від 4 серпня 1949 р.

У листі висловлюється подяка за написання розробки «Інформативна робота». Міститься запевнення, що вона буде використана як навчальний матеріал для СБ. Подаються деякі критичні зауваження та редакційні правки.

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами під час чекістсько-військової операції 26.02.1950 р. на території Золочівського р-ну Львівської обл. у вбитого керівника охорони Р. Кравчука і референта СБ Рогатинської округи ОУН(б) «Демида».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 8. – Ч. 3. – Арк. 22 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 8. – Ч. 2. – Арк. 145–147; Т. 17. – Арк. 225–227. Копії.

* * *

До «провідника» [Шухевич Р.].
 «1197» [1949 р.].

Автор документа звітує про виконання завдань, які були поставлені перед ним на нараді раніше. Міститься прохання передати 2 пакунки грошей (по 20 тис. крб. у кожному). Ініціюється виготовлення листівки з нагоди 10-річчя «Возз'єднання ЗУЗ зі СРСР». Небезпідставно йдеться про необхідність подальшої перевірки «Супруна» [Благій З.] (у т.ч. «Яремою» [Пришляк Є.]) щодо можливої співпраці з «більшовиками». Автор прогнозує в Західній Україні у найближчий час суцільну радянську колективізацію (на 100%). Також інформується про перенесення архіву в сухе місце.

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами 9.09.1949 р. у захопленого керівника пункту зв'язку проводу ОУН на УЗ «Дунай» [Тихолиз П.].

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 7. – Ч. 3. – Арк. 6 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4-Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.). – Арк. 19–21; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 7. – Ч. 3. – Арк. 1–2; Там само. – Т. 16. – Арк. 212–213; Там само. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 59. – Арк. 6–8. Копії.

* * *

До «401» [Дяків О.].
 «1876» [1949 р.].

Автор документа наказує виготовити листівку про те, яким чином у 1939 р. здійснювалося включення ЗУЗ до складу УРСР. Також адресатові доручено відвезти «Супруна» [Благій З.], запідозреного у співпраці з «більшовиками», до «Яреми» [Пришляк Є.] на перевірку. У документі містяться згадки про «Свиста» і «Гуцул».

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами 9.09.1949 р. у захопленого керівника пункту зв'язку Проводу ОУН на УЗ «Дунай» [Тихолиз П.].

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 7. – Ч. 3. – Арк. 7 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4-Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.). – Арк. 22–23; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.). – Т. 7. – Ч. 3. – Арк. 4–5; Там само. – Т. 16. – Арк. 215–216; Там само. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 59. – Арк. 11–12. Копії.

* * *

До «171» [Шухевич Р.].
 «Ч-8» [1949–1950 рр.].

У листі йдеться про перенесення цінностей (документи, гроші, папір). Згадана також діяльність «більшовицької» влади.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 47. – Арк. 368–370. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 6. – Ч. 3. – Арк. 3–4. Інша копія.

* * *

До «99» [Федун П.].
 «11365» [1950 р.].

Супровідний лист до пропагандистських видань (перераховуються їхні назви, кількість), які надсилаються окремим пакетом.

Оригінал документа вилучено УМДБ Станіславської обл. 3.10.1950 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації провідника одного з надрайонів у Волинській обл. «Дорошенка».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 10. – Арк. 216–217. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447 (Справа-формуляр на Р. Кравчука). – Т. 12. – Ч. 3. – Арк. 7–8. Інша копія.

Кук Василь Степанович

[«Безіменний», «Грицько», «Д», «Іван», «Кирило», «Кочегар» (1946 р.), «Л», «Ле» (серпень 1946 р.), «Леміш» (1943–1953 рр.), «МКЛ» (1953 р.), «КЛМ» (1953 р.), «Медвідь», «О», «Р», «С-Вар» (1945–1946 рр.), «Сталевий», «Т» (1951 р.), «Юр», «ІО» (1953 р.), «Юрко», «Юрій» (1951 р.), «Юрко Леміш», «ХV» (1953 р.), «0-13» (1951 р.), «96/50» (1950–1951 рр.), «789/1», «15» (1953 р.), «55» (1953–1954 р.), «100» (1949 р.), «551» (1953 р.), «1313», «1315» (1948–1949 рр.), «2219», «2640», «4815», «9650» (1951 р.)].

(11.01.1913 р., с. Красне Буського р-ну Львівської обл. – 9.11.2007 р., м. Київ).

Навчався у Золочівській гімназії (1923–1932 рр.). Член «Пласти» (курінь ім. І. Богуна) (1927 р.), Юнацтва ОУН (1929 р.), Золочівської повітової екзекутиви ОУН (1932 р.). Після гімназії навчався у Люблінському католицькому університеті на юр. відділенні. Організатор і кер. студ. групу членів ОУН. У 1932–1934 рр. виконував кур'єрські доручення КЕ з Krakova на Волинь. В'язень польських тюрем (1934–1936 рр.). У 1936 р. очолив Золочівський повітовий провід ОУН (організатор, вишкільник). З 05.1937 р. на нелегальному становищі. У Підгаєцькому повіті організував підпільну друкарню КЕ ОУН «Мандоліна» (осінь 1937 р. – жовтень 1939 р.). У 1940 р., за дорученням КЕ ОУН на ЗУЗ, перебував у м. Krakovі, організовував нелегальні переходи кур'єрів і зв'язкових ОУН через радянсько-німецький кордон. Навесні 1941 р. організовував переход похідних груп ОУН(б) на схід України (включно з Кримом і Кубанню). У червні 1941 р. очолив Львівську провідну похідну групу (біля 20 осіб), яка прибула 28.06 до Львова, 30.06 скликала Народні збори, на яких було проголошено Акт відновлення Української держави. У липні–серпні 1941 р. керував Кіївською похідною групою (блізько 30 осіб) для повторного проголошення української державності в Києві. 31.08 у м. Васильків був заарештований німецькою поліцією. Під час переїзду групи до Львова втік у Луцьк. Навесні 1942 р. очолив Провід ОУН(б) на ПСУЗ. З липня 1942 р. керував діяльністю ОУН(б) у Центральній, Східній, Південній Україні. Весною 1944 р. очолював УПА–Південь. З 1947 р. був заступником Р. Шухевича. У 1950–1954 рр. де-юре вважався головнокомандувачем УПА, хоча де-факто на той час УПА вже не існувало. Тоді саме керував Проводом ОУН(б) на УЗ. 23.05.1954 р. В. Кук був заарештований. Перебував у слідчих тюрмах Києва і

Москви до 1960. Після звільнення працював у Центральному державному історичному архіві УРСР, Інституті історії АН УРСР. Після написання праці «Марксизм-ленінізм про українське національне питання» був звільнений із забороною працювати у школах і наукових установах. До 1986 р. перебував під наглядом КДБ. В останні роки свого життя перебував у громадській організації «Братство вояків УПА». Згідно із заповітом, був похований у селі, де народився.

* * *

До «провідника» [Шухевич Р.].

Від 19 квітня 1945 р.

Автор листа вказує, що минулого разу не порозумівся з адресатом стосовно того, хто очолюватиме провід ОУН(б) на ПЗУЗ після загибелі «Охріма» [Клячківського Д.]. Також автор повідомляє, що не зустрівся з «Ганною», тому що вона не шукала його через «Юрка», як це належало б зробити. Він також виправдовується перед Шухевичем, чому не відрядив «Вереса» [Дудар Я.], з якої причини ще не зустрівся з адресатом «Смок» [Козак М.].

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 52. – Арк. 269–273. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

[Адресат не вказаний]

Від 9 жовтня 1945 р.

У листі міститься перелік назв і кількість листівок про діяльність УГВР, які вже виготовлені.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.). – Т. 34. – Арк. 282 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис. Бракує першої сторінки.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.). – Т. 35. – Арк. 105 (конверт). Копія.

* * *

До «Тура» [Шухевич Р.].

Від 29 жовтня 1945 р.

Автор розмірковує про тактику ОУН(б) на випадок війни між СРСР, США й Англією. Показана роль УГВР як виразника інтересів української нації. Також автор радіє з приводу повернення «Демида» [Чижевський В.], обіцяє передати доручення від адресата для «Данила» і «Архипа» [Татура А.]. У документі також згадуються «Тарас» [Трофімчук П.] і «Перебийніс» [Грицай Д.].

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 52. – Арк. 263–266. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполковником Кагановичем.

* * *

[Адресат не вказаний] [Шухевич Р.].

Від 29 жовтня 1945 р.

Автор інформує, що поширення листівок про діяльність УГВР серед населення не є ефективною справою. Він також стверджує, що писати листівки про УГВР не хоче, адже це суперечить його політичним переконанням.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.). – Т. 5. – Арк. 197 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис. Уривок.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 192–194; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 2. – Арк. 450 (конверт). – Арк. 23. Копії.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 19 листопада 1945 р.

Автор просить адресат разом з «Василем» прибути до нього. При цьому рекомендується «Далекого» [Янишевський С.] зі собою не брати, а кінноту відправити на два дні у рейд «на північ».

Документ був виявлений радянськими спецслужбами у січні 1946 р. під час арешту Ф. Воробця у с. Вотинь Теремнівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБУ. – Спр. 48139. – Арк. 188а (конверт). – Арк. 68. Оригінал, рукопис.

Опубл.: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 139.

* * *

До «Тура» [Шухевичу Р.].

Від 10 січня 1946 р.

Автор інформує, що дізнався про результати роботи в.о. провідника ОУН(б) на ПЗУЗ «Смока» [Козака М.] у 1945 р. Також міститься інформація про створення тимчасового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ у складі «Смока» [Козака М.], «Вереса» [Дудар Я.] і «Модеста» [Коренюк В.].

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 52. – Арк. 267–268. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

До «Арсена» [Скоробогатий С., радист Кука В.].

[Серпень 1946 р.].

Автор звинувачує адресата у недостатній конспірації. Міститься застереження, що того розшукує НКДБ. Також автор повідомляє, що надсилає 10 тис. руб.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 22.08.1946 р. біля с. Слав'ятин Бережанського р-ну Тернопільської обл. з криївки, у якій перебували «Арсен» і «Довбня».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 32. – Арк. 80. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «R-ma».

Від 1 серпня 1946 р.

Подаються відомості про загибель «Романа» [Олійник П.], «Черняка», «Гармаша», «Жена» та інших. Автор листа просить надалі писати до нього листи за адресою «1313».

На першій стороні у верхньому правому куті зазначений порядковий номер і адреса пошти – «1/53».

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 51895-фп. – Арк. 1–8. Копія, машинопис.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.], «Зимного» [Костецький С.], «Тараса» [Трофімчук П.].
[Від 25.10.1946 р.]

Автор стверджує, що виданий адресатами наказ від 05.12.1945 р. є нелегітимним. Відтак, міститься вказівка припинити діяльність у ПСК «Одеса» і прибути на зустріч до провідника ОУН(б) на ПЗУЗ для обговорення усіх наболілих питань.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 2.12.1946 р. біля хут. Голубне Березнівського р-ну Рівненської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з виявлення криївки й архіву М. Козака.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57. – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 41 (конверт). – Арк. 6. Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57. – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 35; Там само. – Арк. 33–34; Там само. – Арк. 60–61; Там само. – Арк. 61а (конверт). – Арк. 1; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 253 (конверт); Там само. – Спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.). – Т. 5. – Арк. 197 (конверт); Там само. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.). – Т. 35. – Арк. 105 (конверт). Копії.

* * *

До «Тура» [Шухевич Р.].
Від 29 жовтня 1946 р.

У листі подані пропозиції щодо тактики діяльності підпілля ОУН(б) у разі початку III-ї Світової війни. Йдеться про стан націоналістичного підпілля взагалі. Автор документа також розповідає про ставлення цивільного населення до діяльності УГВР.

Відповідь на лист Р. Шухевича від 12.01.1946 р.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 52. – Арк. 263–266. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
[Кінець 1946 р.]

Автор роздумує над тим, щоб припинити розбрат між керівництвом ПСК «Одеса» і ПЗУЗ. Заперечуються твердження С. Янишевського у співпраці з радянською владою «Модеста» [Коренюк В.], «Василя» [можливо, Гудзіватий П.], «Сотника» [він же «Вовк», «Голосіївський», «Лига»]. Йдеться про безпідставні репресії і масову ліквідацію членів ОУН(б) на Волині, яку проводив «Смок» [Козак М.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 2.12.1946 р. біля хут. Голубне Березнівського р-ну Рівненської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з виявлення криївки й архіву М. Козака.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57. – Спр. 4. – Т. 1 – Арк. 41 (конверт). – Арк. 3–5. Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 95. – Арк. 34–35. Фрагмент фотокопії оригіналу.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57. – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 31–34, 62–65; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 1. – Арк. 354–356; Там само – Т. 2. – Арк. 450 (конверт). – Арк. 19–21. Копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Шухевич Р.]
 [1947 р.]

У листі автор намагається розв'язати конфлікт, котрий через непорозуміння виник під час організаційної переписки.

Оригінал вилучений радянськими спецслужбами 15.09.1947 р. у Золочівському р-ні Львівської обл. під час проведення чекістсько-військової операції.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 2. – Арк. 23–25. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «В-ра» [«Вівчар», Козак М.].
 Червень 1947 р.

У листі окреслюється широке коло питань: лінії зв'язку, посилення пропагандистської роботи, виготовлення, збереження та розповсюдження пропагандистської літератури. Аналізується міжнародна ситуація, зокрема зазначається, що США не вдалося втягнути СРСР у власне економічне поле. Міститься прохання популяризувати комунікат Крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ у справі «Далекого» [Янишевський С.]. Автор просить надіслати документи «Клима Савура» [Клячиківський Д.] про створення УПА. Потрібно надсилати не розлогі звіти, а короткі зашифровані нотатки, готовати більше «репортажів з подорожей», зазначається у листі. Автор заперечує, що «Шелест» [Сидор В.], «Харко» [лікар Дрогобицької округи] і «Мовчазний» могли співпрацювати з ворогами. Висловлюється міркування стосовно тематики дереворитів «Майстра». Повідомляється про загибел «Тучі», «Боді» і «Збіра».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.). – Т. 33. – Арк. 148–152. Копія, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 23. – Арк. 62–69; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.С.). – Т. 2. – Арк. 33–44; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 4. – Арк. 171–184; Там само – Т. 50. – Арк. 227–231, 252–262; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.). – Т. 4. – Арк. 207–218. Копії.

* * *

До «провідника» [Шухевич Р.].
 Від 10 вересня (жовтня?) 1947 р.

Автор пише, що раніше не наддавав літературу, а це за нього робив «717» [Косарчин Я.] з крайового проводу «Поділля». Автор нарікає, що його можливості пересилати пропагандистську літературу з «Поділля» вкрай обмежені. Згадуються: член Проводу ОУН(б) «Тарас» [можливо, Трофімчук П.], референт Проводу «Михайлло» [Арсенич М.], а також «Перебийніс» [Грицай Д.].

Документ вилучений радянськими спецслужбами 15.09.1947 р. у Золочівському р-ні Львівської обл. під час чекістсько-військової операції.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 49. – Арк. 224–226. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником опергрупи МДБ УРСР підполк. Шорубалкою.

* * *

До «5194».

Квітень 1948 р.

У листі автор рецензує укладені автором пропагандистські матеріали «Комінформ і його завдання», «Інформатор», «Громадяни, бережімося більшовицьких підступів і провокацій!», «Українці!», «Українські селяни західних областей України!». Він також інструктує, яким чином необхідно складати відомості про виселення українського населення з територій Волинської і Рівненської обл. Обговорюються справи «Далекого» [Янішевський С.] і «Бориса» [Воронін].

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 391–399. Копія, машинопис.

* * *

До «795» [Литвинчук І.].

Жовтень 1948 р.

Автор зазначає, що це є супровідний лист до пакету з пропагандистською літературою, висланою для перевірки надійності лінії зв'язку зі «Сто» [Шухевич Р.].

Оригінал вилучений радянськими спецслужбами 8.02.1949 р. у с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації М. Козака.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 3. – Арк. 145. Оригінал, рукопис.

* * *

До «171» [Шухевич Р.].

Серпень 1949 р.

Автор лаконічно описує ситуацію в терені, діяльність радянської влади. Автор виправдовується, що не знає, де поділися матеріали для юнацтва ОУН(б), видрукувані у І. Литвинчука. Міститься прохання влаштувати зустріч з І. Литвинчуком. Автор уперше інформує адресата, що одружений, має сина. До листа додається пакет з пропагандистськими матеріалами, які виготовив П. Федун, два листа від «Давида» [Литвинчук І.], один від «55» і записка від «155» [Галаса В.].

Оригінал листа вилучений радянськими спецслужбами 9.09.1949 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. у «Дунай» [Тихоліс П.] – керівника пункту зв'язку Проводу ОУН(б). На першій сторінці документа у верхньому правому куті зазначені порядковий номер і адреса пошти – «5/49-171», «Д.П.».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. С. Кука). – Т. 7. – Арк. 16а (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 83–89; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 7. – Арк. 9–13; Там само. – Спр. С-8198 (Справа-формуляр на Ю. Крюченко). – Т. 3. – Арк. 294–300; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 7. – Арк. 186–190; Там само. – Т. 59. – Арк. 14–19. Копії.

* * *

До «171» [Шухевич Р.].

Вересень 1949 р.

У зв'язку з тим, що МДБ встановило місце перебування автора на Золочівщині (Львівська обл.), він повідомляє адресата про свою біографію. Зокрема, він розповідає,

як радянські органи державної безпеки схиляли до співпраці дружину Уляну. Також йдеться про видавця пропагандистської літератури «Давида».

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 83–89. Засвідчена копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений Биковим.

Опубл.: Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Богунов С. та ін. (ред. рада), Сергійчук В. та ін. (упоряд.). – Київ, 2007. – Т. 2. – С. 356–361.

* * *

До «99» [Федун П.].

Вересень 1949 р.

Подана відповідь на запитання, сформульовані у попередніх листах від адресата. У додатку до листа подаються пропозиції, що потрібно виправити у розробці «До проекту змін і доповнень у постановах III НВЗ ОУН».

Оригінал документа був вилучений радянськими спецслужбами у серпні 1950 р. на одному з пунктів зв'язку Стрийського р-ну Львівської обл. у провідника Славського району «Шума» [Диркавець С.]. На першій сторонці зазначений порядковий номер пошти – «5/49».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.). – Т. 33. – Арк. 189 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 10. – Арк. 250–251. Копія.

* * *

До «Прокопа» [«Ган», «Ілько», «Хома», організаційний референт чи референт СБ ПЗК «Москва»?].

Жовтень 1949 р.

Автор листа просить передати кліше з написом «З типографії Я. Бусола – Київського», папір для друкарської машинки, типографський шрифт, інші витратні матеріали. Він також інформує, що «Зінько» [Кроль І.] та деякі інші працівники самопроголошеного проводу ПСК «Одеса» визнали свою провину. Автор нарікає на стан здоров'я, просить більше не надсилати пеніцилін, оскільки немає фахівця, який би міг робити ін'єкції. Також подані рекомендації щодо протидії процесам виселення радянською владою західно-українського населення до Сибіру.

Оригінал документа був вилучений УМДБ у Волинській обл. 4.11.1949 р. під час ліквідації члена крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ «Прокопа».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9108 (Справа-формуляр на В. Галасу). – Т. 3. – Арк. 20. Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (2-Н.). – Оп. 60 (1959 р.). – Спр. 6. – Т. 1. – Арк. 117–123; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 51. – Арк. 287–294; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9108 (Справа-формуляр на В. Галасу). – Т. 3. – Арк. 13–19. Копії.

* * *

До «605» [Дяків О.].

Від 27 листопада 1949 р.

Йдеться про ідеологію ОУН(б), колгоспну систему в Україні, еміграційні справи. Міститься критика на адресу Д. Донцова. Також автор інформує про те, що пошту за №№ «34-4574», «36-3274», «44-3973», а також лист до «1920» [Кравчук Р.] вже отримав.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.05.1950 р. у лісовому масиві біля с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл. у криївці, яка належала провіднику Львівського краю ОУН(б) на ЗУЗ О. Дякову. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «5/49».

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 71–81. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 8. – Арк. 305–311; Там само. – Т. 9. – Арк. 134–140; Там само. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.) – Т. 18. – Арк. 8–16; Там само. – Т. 37. – Арк. 83–93. Інші копії.

* * *

До «керівника» [Шухевич Р.].

Листопад 1949 р.

У документі подане авторське бачення розвитку аграрної системи в Україні за радянськими канонами. Міститься інформація про виконання організаційної і пропагандистської роботи, канали зв’язку з еміграційними центрами ОУН. У листі зазначено про отримання пошти за №№ «34-4574», «36-3274», «44-3973» і відповідь на лист «1920» [Кравчук Р.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.05.1950 р. у лісовому масиві поблизу с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл. у криївці, яка належала провіднику Львівського краю ОУН(б) Дякову О. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер – «5/49».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 253 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4-Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.). – Арк. 214–224; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 187–191. Інші копії.

* * *

До «1230» [Степанюк О.].

[1949 р.]

У листі порушується широке коло питань – кадрові втрати, господарський стан, політична і оперативна ситуація.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 6. – Арк 56–69. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «795» [Литвинчук І.].

[Травень 1950 р.]

Наголошено на важливості агітації чинити опір створенню комсомольсько-партийних органів у західній частині УРСР. У додатку до листа міститься пакет з переліком кількості та назв пропагандистської літератури.

Документ був вилучений 18.01.1951 р. на хуторі Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «1/50».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.). – Т. 33. – Арк. 189 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 61 (1951 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 111–112, 234–237; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 66–69. Копії.

* * *

До «Ігоря» [Лебедь М.]

Липень 1950 р.

Автор інформує про прибуття декількох кур'єрських груп з-за кордону, пошкодженням документів, які надійшли (вони не піддаються реставрації). На думку автора, згадані документи хтось пошкодив навмисне. Висловлюється готовність дати усну відповідь на поставлені запитання. Також зазначається, що кур'єри передадуть адресатові 3 тис. доларів та 10 тис. карб. Автор листа просить надіслати йому топографічні карти України, маленькі портативні радіоприймачі, друкарські машинки та амуніцію. Міститься інформація про стан підпілля та кадрові втрати у 1950 р.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 26.11.1954 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. з архіву В. Кука. Після цього джерело передали адресатові через кур'єрську групу В. Охримовича.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20 («Траса»). – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 4 (конверт). – Арк. 9–11. Завірена копія, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20 («Траса»). – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 4 (конверт). – Арк. 12–14; Там само. – Спр. 50 («Перехоплення»). – Арк. 210–217. Інші копії.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.], «Ярopolка» [Лебедь М.], «Карбовича» [Стецько Я.], Ленкавського С., «Орлян» [Ребет Д.], «Кам'янецького», «Володимира» [Прокоп М.], Підгайного Б., «Іванова» [Логуш О.], «Пилипа» [Охримович В.], «Турчина», «Лева», «Калини» та інших.

Липень 1950 р.

Автор листа інформує про загибель «Тура» [Шухевич Р.] і Г. Дида 5.03.1950 р. Він просить допомоги у забезпеченні пропагандистськими матеріалами на випадок можливої війни між СРСР і США. На його думку, ставка керівництва США на російську еміграцію не виправдана, оскільки останню не підтримує більшість росіян з СРСР. Окрім аналізується діяльність української політичної еміграції. Зокрема, автор закликає представників ЗЧ ОУН до порозуміння, наполягає на необхідності дотримання авторами видань ЗЧ постанов III-го НВЗ ОУН, просить не полемізувати з «опортуністами», критикує УНР-раду. Йдеться про виселення української інтелігенції з міст Західної України у віддалені регіони СРСР, а також переселення селян зі Західної у Південну Україну. Автор листа просить ЗЧ ОУН підготувати посібники з історії України, інтенсивніше пропагувати українську літературу (Лепкий, Кащенко, Будзиковський, Олесь, Чайковський), у т.ч. на радіо «Голос Америки».

Документ вилучений радянськими спецслужбами 20.11.1951 р. з мертвого пункту зв'язку П. Федуна у лісовому масиві неподалік с. Бряза Болехівського р-ну Івано-Франківської обл.

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 6. – Арк. 180–190. Оригінал, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20 («Траса»). – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 2 (конверт). – Арк. 35–45. Завірена копія, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 14. – Арк. 32–77; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Охримовича). – Т. 7. – Арк. 170–216; Там само. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 11. – Арк. 185–231; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»). – Т. 50. – Арк. 11–52. Інші копії.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.]

Липень 1950 р.

Автор листа інформує про те, що документи, надіслані до «Т.» [«Тур», Шухевич Р.], надійшли йому, тому що той загинув. Автор листа зазначив, що отримав документи й від «опозиції» ОУН(б), ознайомив зі змістом цих джерел інших провідників. Йдеться про значення постаті С. Бандери для визвольного руху в Україні. Описана видавничо-пропагандистська діяльність ОУН(б) на УЗ та подані пропозиції щодо аналогічної роботи в ЗЧ ОУН. Також повідомляється про кадрові втрати та передачу до ЗЧ ОУН коштів.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 26.11.1954 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. з архіву В. Кука. Після цього джерело передали адресатові через кур'єрську групу В. Охримовича.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20 («Траса»). – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 4 (конверт). – Арк. 1–2. Завірена копія, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20 («Траса»). – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 4 (конверт). – Арк. 3–4; Там само. – Арк. 5–6; Там само. – Арк. 7–8; Там само. – Спр. 50 («Перехват»). – Арк. 218–225; Там само. – Спр. 51 («Перехват»). – Арк. 165–172. Копії.

* * *

До «Ігоря».

Липень 1950 р.

У листі висвітлено проблемні питання розколу і об'єднання ЗЧ ОУН. Також подано інформацію про стан підпілля на ЗУЗ, прохання знайти і передати зброю, амуніцію, радіо-приймачі.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 157–159. Копія, машинопис.

* * *

До «155» [Галаса В.]

Вересень 1950 р.

Лист складається з трьох частин. У першій переказується зміст листів від «38-А» [Кузьма Б.] до «795» [Литвинчук І.]. Автор пояснює, чому пішов на це: «38-А» пише до «795» листи, а той не відповідає. У другій йдеться про діяльність радянської влади та кадрові втрати. Третя частина – це прогноз III-ї Світової війни і роз'яснення, як у такому разі діятимі ОУН(б).

Документ вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука. На першій стороні у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «5/50».

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 26. – Арк. 178–191. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 61 (1951 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 238–246. Інша копія.

* * *

До «795» [Литвинчук І.]

[Не раніше жовтня 1950 р.]

Йдеться про нові методи виховання молоді (кандидатів у члени ОУН(б)), діяльність радянської влади. Спеціально роз'яснюються окремі положення інструкції про те, яким чином діятиме керівництво ОУН(б) у разі початку III-ї Світової війни.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. на хуторі Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації І. Литвинчука. У документі міститься маргіналія про одержання автором цього листа 27.09.1950 р.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 26. – Арк. 192–195. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.]

[1950 р.]

Констатується смерть Р. Шухевича. Описуються останні місяці його життя. Переказується зміст розмов цього діяча, плани з продовження визвольної боротьби. Йдеться про розкол у Закордонних Частинах ОУН(б), висловлюється надія на швидке вирішення конфлікту в ЗЧ. Автор зазначає, що передав для ЗЧ 3 тис. доларів і 15 тис. кроб. Роз'яснюється, чому погано функціонує зв'язок. Повідомляється про кадрові втрати. Подані поради щодо видавничої діяльності. Автор наголошує, що «Горновий» – не його псевдонім.

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами у листопаді 1951 р. в одній з криївок П. Федуна.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 14. – Арк. 373 (конверт). Фотокопія оригіналу, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»). – Т. 50. – Арк. 1–10. Копія.

* * *

До «155» [Галаса В.]

[1950 р.]

Автор подає відомості про кадрові втрати, описує моральний і матеріальний стан підконтрольного йому підпілля ОУН(б) із зазначенням кадрових перестановок. Одна з інших тем листа – початок війни в Кореї. Прогнозується можливість початку III-ї Світової війни. Відтак, автор пропонує перейти до тактики збереження кадрів і посиленої антирадянської пропаганди.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. на хуторі Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час чекістсько-військової опе-

рації з ліквідації І. Литвинчука. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «4/50».

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 56–65. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 61 (1951 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 113–116; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»). – Т. 5. – Арк. 291–299. Інші копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Федун П.]

[Дата не вказана] [1950 р.]

Тематика листа – недоліки шифрування організаційної переписки. Автор пропонує нові зразки кодів для зашифровування. окремо йдеться про діяльність органів МДБ на території Іловського лісу в Миколаївському р-ні Дрогобицької обл. (зараз – Івано-Франківська обл.).

Документ був вилучений працівниками УМДБ Станіславської обл. 3.10.1950 р. у ліквідованого провідника Долинського надрайону «Дорошенка». Початок і адресат листа зашифровані. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «2/50». Документ був загорнутий у целулодійний папір і захований в упаковку від зубної пасти.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 7. – Арк. 90 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87. – Арк. 76–78, 122 (конверт), 232–236; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 5. – Арк. 76–78; Там само. – Т. 7. – Арк. 123–128, 232–236. Копії.

* * *

До «Жеста» [Панас М.]

[1950 р.]

Автор дорікає адресату за недотримання конспірації і дисципліни та наказує усунути ці проблеми.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 23.05.1950 р. у лісовому масиві біля с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл. у польовій торбі, яку залишили невідомі повстанці.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-8198 (Справа-формуляр на Ю. Крюченко). – Т. 3. – Арк. 41. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 8. – Арк. 227; Там само. – Спр. С-9114а (Справа-формуляр «Тропа»). – Т. 1. – Арк. 155. Інші копії.

* * *

До «проводу ЗЧ ОУН».

Від 13 квітня 1951 р.

Відмова взяти участь у черговій конференції ЗЧ ОУН. Пояснюються причини такого рішення.

Лист вилучений радянськими спецслужбами 15.05.1951 р. біля с. Бишкі Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20 («Траса»). – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 1 (конверт). – Арк. 43. Копія, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»). – Т. 3. – Арк. 126–128.
Інша копія.

* * *

До «101» [Федун П.]

Від «1209» [листопад 1951 р.]

У листі, який частково закодований, констатовано, що політична ситуація у ЗЧ ОУН(б) нестабільна. Йдеться про ставлення проводу ОУН(б) на УЗ до конфлікту між ЗЧ ОУН(б) та ЗЧ УГВР. Автор пропонує за таких умов не підтримувати жодну зі сторін конфлікту. Він повідомляє, що має намір з'ясувати причини розбіжностей у поглядах з «182» під час зустрічі з ним. У документі стверджується, що канал радіозв'язку, про який повідомляли ЗЧ ОУН(б), є провокацією органів МДБ. Відтак, наказано не тримати усіх радистів в одному місті, а розподілити їх по віддалених теренах (наприклад, когось спрямувати до Р. Кравчука). Також йдеться про необхідність організації і військового вишколо «українських легіонів».

Розшифрований і нерозшифрований примірники листа були вилучені радянськими спецслужбами 23.12.1951 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Р. Кравчука і П. Федуна.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 8 («Траса»). – Арк. 291 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87. – Арк. 69–74. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 12. – Арк. 62–74, 185–197; Там само. – Спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»). – Т. 3. – Арк. 148–155; Там само. – Т. 9. – Арк. 271–276. Копії.

* * *

До «23» [Федун П.]

[1951 р.]

Йдеться про блокування та перевірку радянськими чинниками лісових масивів для виявлення провідних кадрів оунівського підпілля (від надрайону і вище). До ЧА йде мобілізація підлітків 1929–1931 рр. народження, констатує автор. Обговорюються події міжнародного життя (війна у Кореї). Як зазначається у листі, населення очікує на початок III-ї Світової війни. Автор повідомляє, що прослуховує радіо «Голос Америки», занотовує новини.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87. – Арк. 134. Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87. – Арк. 129–133; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр В. Кука). – Т. 7. – Арк. 16а (конверт); Там само. – Т. 12. – Арк. 144–147, 156 (конверт). Копії.

* * *

До «38-А» [Кузьма Б.]

[1951 р.]

У листі повідомляється про кількість літератури, яку передали на адресу В. Галаси і «Уліяна». Автор застерігає адресата, що «Костя» [охоронець Литвинчука І.] може співпрацювати з радянськими чинниками.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 14.06.1952 р. з криївки члена крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ «Степана» в Березнівському р-ні Рівненської обл. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «1/51».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 19. – Арк. 241 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 175–176. Копія.

* * *

До «23» [Федун П.]

«4524» [1951 р.]

У листі автор інформує про те, що надіслав до адресата 2 листи і отримав на них відповіді. Подається звіт про виконану роботу в 1950 р., йдеться про напрями організаційної роботи у 1951 р.

Документ вилучений радянськими спецслужбами 16.04.1951 р. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер – «1/51».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 7. – Арк. 135 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 12. – Арк. 149–154; Там само. – Т. 17. – Арк. 112–116; Там само. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 7. – Арк. 129–133. Інші копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.]

[1951 р.]

Автор документа просить зібрати детальну інформацію про вбивство бандерівцями радянського публіциста Я. Галана. Також повідомляється про Чортківський і Львівський процеси над членами ОУН(б). Фігурує протокол «Назара».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у грудні 1951 р. на території Станіславської обл. під час ліквідації П. Федуна і Р. Кравчука.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 205–206. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим. Витяг.

* * *

До «Яроша» [Савира О.]

Липень 1951 р.

У витягах з листа наводиться перелік завдань для оунівського підпілля на 1951–1952 рр. Автор радить у подальшому підтримувати зв'язок з «842» [«Борис»], а не з ним. Також йдеться про смерть «Орлика» і «Славка» [охоронці Галаси В.]. Повідомляється про арешт «Назара» [зв'язковий Галаси В.] 08.10.1950 р.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 26. – Арк. 12 (конверт). Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 194–195. Копія.

* * *

До «201» [Савира О.] та [Кравчук Р.].
Липень 1951 р.

Згадується війна в Кореї. Міститься припущення, що може початися III Світова війна. Говориться про необхідність учинення опору виселенню радянською владою українців зі ЗУЗ. Подані нові вказівки щодо роботи підпілля у 1951–1952 рр. у таких сферах: пропаганда, збереження кадрів, протидія радянізації та створенню колгоспів. Йдеться про роль церкви у житті населення, освіті.

Копія листа була вилучена радянськими спецслужбами 21.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Р. Кравчука.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 12. – Арк. 206–219. Копія з копії, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»). – Т. 10. – Арк. 149–162. Інша копія.

* * *

До «8/3» [Кравчук Р.].
«1208» [вересень 1951 р.].

У листі автор повідомляє, що пакунок з поштою він отримав завдяки допомозі «199» [Охримович В.]. Він уточнює, чи отримав адресат повідомлення про смерть «Артема» [Дяків О.?]. Автор документа також затверджує пропозиції щодо роботи націоналістичного підпілля ОУН(б) на 1951–1952 рр. Рекомендується надалі підтримувати зв'язок з «812» [«Олесь»] і «287» [Пришляк Є.].

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 21.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Р. Кравчука. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначено номер «1» і зашифровану дату «1208».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 12. – Арк. 163. Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 201–202; Там само. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 12. – Арк. 27–40, 140–162. Копії.

* * *

До «101» [Федун П.].
«1209» [листопад 1951 р.].

У частково зашифрованому листі автор описує ставлення ОУН(б) на УЗ до конфлікту між ЗЧ ОУН та ЗЧ УГВР. Пропонує адресатові не підтримувати жодну зі сторін конфлікту, що сприятиме їх примиренню. Автор листа також інформує про прибуття зв'язкових від С. Бандери, однак нарікає, що їх ніхто не зустрів. Стверджується, що радіозв'язок від імені П. Федуна є провокацією органів МДБ. Також йдеться про необхідність організації і військового навчання українських легіонів. Подані рекомендації не тримати усіх радистів у одному місті, а розосередити їх по віддалених теренах (напр., до Р. Кравчука).

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 23.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Р. Кравчука. Відомо, що існувало два варіанти перекладів цього листа на російську мову: перший – без розшифрування закодованих ділянок листа, другий – з розшифруванням.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87. – Арк. 69–74. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 203–204; Там само. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 26. – Арк. 12 (конверт); Там само. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 12. – Арк. 62–74, 185–197; Там само. – Спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»). – Т. 3. – Арк. 148–155; Там само. – Т. 9. – Арк. 271–276. Інші копії.

* * *

До «8/3» [Кравчук Р.]

«1209» [листопад 1951 р.]

Зазначається, що пересилаються пропагандистські матеріали та література. Подаються пропозиції щодо роботи націоналістичного підпілля ОУН(б). Згадується, що нещодавно надійшла пошта від П. Федуна.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 23.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Р. Кравчука.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 12. – Арк. 41–51. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»). – Т. 12. – Арк. 52–61, 164–183. Інші копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.]

Грудень 1951 р.

Висловлюється бажання автора найближчим часом встановити зв'язок з П. Федуном.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 23. – Арк. 105.

* * *

До «Уласа» [Бей В.].

Від 15 травня 1952 р.

Розкривається авторська позиція щодо перебігу слідчих дій у справі «802».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 22.05.1952 р. у Черняхівському лісі Глибочоцького р-ну Тернопільської обл. (?) під час ліквідації провідника Крайового проводу ОУН(б) «Поділля».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 21 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 16. – Арк. 253 (конверт); Там само. – Т. 17. – Арк. 38 (конверт); Там само. – Спр. С-7765 (Справа-формуляр на Охримовича В.). – Т. 5. – Арк. 65 (конверт). Копії.

* * *

До «70» [Косарчин Я.?].

Від 20 травня 1952 р.

Проаналізована політична ситуація у світі. З листа можна дізнатися про ставлення автора до політичних реалій та суспільного життя в СРСР.

Документ був виявлений органами МДБ УРСР 06.10.1952 р.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 17. – Арк. 226 (конверт). Фотокопія оригіналу, машинопис.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 17. – Арк. 438; Там само. – Арк. 227–235. Інші копії.

* * *

До «ПСЛ» [Галаса В.].

[1952 р.]

У частково зашифрованому листі йдеться про надання списків осіб, яких потрібно нагородити чи підвищити у військовому званні з нагоди 10-ї річниці УПА. Автор просить переслати за призначенням кореспонденцію для «2К2М» (її адресат отримав ще у 1950 р.). Також міститься інформація про кадрові переміщення, зміну псевдонімів. Міститься прохання відредактувати статтю «Перший з перших».

На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «4/52».

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 6. – Арк. 178. Оригінал, машинопис.

* * *

До «СХ» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

Автор радіє за спокійну зиму, яку пережив спільно зі «СХ». Інформує про фінансовий стан, втрати націоналістичного підпілля. Йдеться про стан зв'язку із Львівським крайовим проводом ОУН(б) і проводом ОУН(б) на ПЗУЗ. Охарактеризовані деякі радянські чекістсько-військові операції. Висловлюється готовність зустрітися найближчим часом. Також автор зазначає, що його нова адреса «XV», а до адресата він буде звертатися «ОК». У листі повідомляється, що попередня кореспонденція (від 30.03.1953 р.) отримана. Йдеться про кількість листів, отриманих упродовж 1952 р. Автор відзначає, що йому надійшли «значки» УПА (26 шт.).

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 26 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 22–25. Копія.

* * *

До «СХ» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

У листі автор повідомляє, що захворів, прибути на зустріч не може, замість себе відправляє кур'єрів. Подано пароль для контактів з ними. Автор також просить адресата написати, якщо ці кур'єри справляють враження надійних людей.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 29 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 27–28. Копія.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

Міститься прохання переслати зброю, гроші, радіоприймач, топографічну карту, політичну літературу, свіжу пресу. Також зазначено, що надсилаються виправлення, внесені В. Галасою до брошури «Перший з Перших» [про Шухевича Р.]. В. Кук пропонує адресатові зустрітися.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 148 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 146–147. Копія.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

Автор листа повідомляє, що через хворобу прибути на зустріч з адресатом не зможе, хоча з «Кузьмою» і «Зеноном» побачитися готовий. Автор також просить надати організаційний і фінансовий звіт. Його дивує, чому нічого не надходить від ЗЧ ОУН.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 263 (конверт). Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 3. – Арк. 257–262. Копія.

* * *

До «Онуфрія» [Галаса В.].

Червень 1953 р.

У листі автор інформує про виконану організаційну роботу, зокрема, результати зустрічей зі «Скобом». У фокусі і численні облави радянської влади, втрати підпілля. Дається дозвіл на публікацію праць «Зенона» про міжнародне положення і внутрішній стан підпілля ОУН(б). Автор підтверджує, що кореспонденцію за липень 1952 р., «3/52», «1/53» та «2/53» він отримав.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (зараз – Хмельницька) під час захоплення В. Галаси.

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 4. – Арк. 188–190. Оригінал, рукопис.

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 4. – Арк. 191–195; Там само. – Спр. 51895-фп. (Кук В.) – Конверт № 2 (речові докази); ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 5. – Арк. 60–67. Копія.

* * *

До «Онуфрія» [Галаса В.].

[Червень 1953 р.]

У листі автор переказує зміст переписки з «Кузьмою» [Охримович В.] про обставини його прибуття і перебування в Україні. Повідомляє про нестабільну політичну ситуацію у ЗЧ ОУН. Заперечує причетність В. Охримовича до співпраці з органами МДБ.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (зараз – Хмельницька) під час захоплення В. Галаси.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 5. – Арк. 38–53. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений невідомим.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].
[Червень 1953 р.]

У листі автор говорить про хворобу, яка заважає йому зустрітися з адресатом, радить тому задля збереження життя постійно змінювати місця перебування. Повідомляє про повну ліквідацію проводу Подільського краю. Зазначає, що підпілля на Волині та Львівщині на межі повного знищення, подає свою версію причин цього. Інформує про стан справ у надрайоні «Шувара» [провідник Рогатинського надрайону], висловлює бажання перейти туди або кудись у Карпатський край на постій. Аналізує стан справ в ЗЧ ОУН та подає власне бачення розвитку подій.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 5. – Арк. 54 (конверт). Оригінал, рукопис.
ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 5. – Арк. 38–53. Копія.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].
[Червень 1953 р.]

У лаконічній формі порушуються тільки конче важливі питання, наприклад, провокації у проводі Карпатського краю. Також автор листа дякує за кореспонденцію, що надійшла, просить надіслати звіти, висловлює надію на скору зустріч.

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 5. – Арк. 85 (конверт). Оригінал, рукопис.
ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 4 (1959 р.). – Спр. 5. – Арк. 75–77. Копія.

* * *

До «243» [Демський О.].
Від 29 жовтня 1953 р.

Автор інформує, що не отримав листа від «Данила». Через це зв'язок було перервано, він відновиться лише навесні. Також автор пропонує адресатові зустрітися до початку зими.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 21. – Арк. 331–332, 344. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «243».
Від 29 жовтня 1953 р.

Подаються вказівки щодо подальшої організаційної роботи на 1953–1954 рр. Автор радить, яким чином найкраще встановити з ним зв'язок.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Кука). – Т. 21. – Арк. 331–332, 344. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].
[1953 р.]

Констатовано фактичну ліквідацію підпілля ОУН(б) на ПЗУЗ. Містяться розмірковування щодо можливості об'єднання УГВР і УНРади. Автор зазначає, що попередню кореспонденцію від адресата отримав у повному обсязі, просить того про зустріч.

На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти – «15», «4/53».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр на В. Охримовича). – Т. 10. – Арк. 98–112. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Марка» [Демський О.]

Від 14 квітня 1954 р.

Оскільки автор перебуває в оточенні військ МДБ, йдеться у листі, на зустріч з адресатом він прибути не зможе. Перелічені нові місця і паролі для проведення організаційних зустрічей.

ГДА СБУ. – Ф. 2 (4-Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 29 (КНС Станіславська обл.). – Арк. 170–171. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

Згадки про листи Кука Василя Степановича

[Адресат не вказаний]

1947 р.

Витяги з листів, захоплених радянськими спецслужбами 10.09.1947 р. у лісі біля с. Деревляни(?) Золочівського р-ну Львівської обл.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 8. – Арк. 4–19.

* * *

До Козака М.

1948 р.

Витяги з листів, захоплених радянськими спецслужбами 07.08.1948 р. у Станіславській обл. (зараз – Івано-Франківська).

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 28. – Арк. 234–255.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.]

Вересень 1951 р.

Йдеться про отримання кореспонденції за посередництва провідника Золочівської округи ОУН(б) «812» [«Олесь», Червак І.] та провідника Львівського краю «287» [«Ярема», Пришляк Є.]. Висловлюється прохання і надалі користуватися посередництвом цих осіб.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у грудні 1951 р. на території Рогатинського р-ну Станіславської обл. (зараз – Івано-Франківська) під час ліквідації П. Федуна і Р. Кравчука.

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736 (Справа-формуляр В. Кука). – Т. 16. – Арк. 201–202. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.]

[Листопад 1951 р.]

Обговорюється справа «Романа».

ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція). – Т. 26. – Арк. 12 (конверт). Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову. Витяги.

* * *

[Адресат не вказаний] [«Ілько»]

[Дата не вказана]

Кілька листів, виявленіх радянськими спецслужбами 4.11.? р. у Торчинському р-ні (зараз – Луцький) Волинської обл. у вбитого А. Невірківця.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 19. – Арк. 48–49.

(Продовження у наступному номері журналу)

Упорядники:

Володимир КОВАЛЬЧУК,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій ОГОРОДНИК,
кандидат історичних наук, консультант Галузевого
державного архіву Служби безпеки України

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по-батькові (повністю), місце роботи і посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також **обов'язково додається фото автора** (авторів).

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101,
редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу у регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпис до фотографії, позначка стрілкою (-) верху фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати назив та порядковий номер.

8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

9. УВАГА! Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

10. Список джерел подавати за абеткою.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або EPS роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анатакцій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

**Редакційна
колегія**